

MAŁGORZATA KARKOCHA* – ŁÓDŹ

**DZWONY ŚWIĄTYŃ KATOLICKICH
Z TERENU DIECEZJI KIELECKIEJ
UTRACONE W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ**

**BELLS OF CATHOLIC CHURCHES
FROM THE DIOCESE OF KIELCE
LOST DURING WORLD WAR I**

Abstract

During World War I, the Catholic Church suffered severe losses in terms of sacred buildings, furnishings, religious artefacts, parish accounts, library resources, liturgical vestments and even church bells. Based on materials collected in the Diocesan Archives in Kielce, it has been established that from the territory of the Diocese of Kielce, which was under Austrian-Hungarian military administration, over 180 church bells and ave bells were lost, including many old ones of exceptional historical and artistic value. The main reason for the loss of instruments was requisitioning for military purposes. The collection of non-ferrous metals and the military operations themselves were of lesser importance. The requisitioning campaign reached its peak in the summer of 1916. Obviously, the bells were not given willingly or voluntarily. This often led to violent clashes between the military and the population, who were deeply attached to their bells. Another way of protecting endangered instruments was to hide them. The priests launched a broad appeal campaign, submitting requests for the return of particularly valuable objects, some of which dated back to the most distant times. In this way, over 30 historic instruments were saved from being melted down. The article is accompanied by an appendix containing a list

* Małgorzata Karkocha – mgr historii sztuki, dr hab. historii, prof. UŁ, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Uniwersytet Łódzki

e-mail: malgorzata.karkocha@uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7747-949X>

of bells confiscated by the occupying authorities from the Kielce Diocese during the Great War.

Keywords: church bells; war requisitions; war damage; Diocese of Kielce; World War I

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W czasie I wojny światowej Kościół katolicki poniósł dotkliwe straty w dziedzinie budownictwa sakralnego, wyposażenia, środków kultu, księgowości parafialnej, zasobów bibliotek, paramentów liturgicznych, a nawet dzwonów. Na podstawie materiałów gromadzonych w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach udało się ustalić, że z terenu diecezji kieleckiej, znajdującej się pod austriacko-węgierskim zarządem wojskowym, przepadło ponad 180 dzwonów i sygnaturrek kościelnych, w tym wiele zabytkowych, o wyjątkowej wartości historyczno-artystycznej. Zasadniczym powodem utraty instrumentów były rekwizycje na cele militarne. Mniejsze znaczenie miały zbiórki metali kolorowych oraz same działania wojenne. Największe nasilenie akcji rekwizycyjnej nastąpiło latem 1916 roku. Rzecz oczywista, nikt nie oddawał dzwonów chętnie i dobrowolnie. Niejednokrotnie na tym tle dochodziło do gwałtownych starć między wojskiem a gorąco przywiązaną do swych dzwonów ludnością. Inną formą obrony zagrożonych instrumentów było ich ukrywanie. Księża zaś rozwinęli szeroką akcję apelacyjną, polegającą na składaniu podań o zwrot szczególnie cennych obiektów, sięgających nieraz najodleglejszych czasów. W ten sposób udało się ocalić od przetopienia ponad 30 zabytkowych instrumentów. Do artykułu dołączony został aneks zawierający wykaz dzwonów skonfiskowanych przez władze okupacyjne z terenu diecezji kieleckiej w okresie wielkiej wojny.

Słowa kluczowe: dzwony kościelne; rekwizycje wojenne; zniszczenia wojenne; diecezja kielecka; I wojna światowa

„Rekwizycja zaskoczyła nas nieprzygotowanymi. Czyni ona szczerbę dotkliwą nie tylko w mieniu narodu, lecz także i w jego dorobku kulturalnym, gdyż niszczy zabytki niezbadane, które przepadają tym samym dla historii, dla sztuki i nauki polskiej” – pisał w roku 1918 minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Antoni Ponikowski¹. Niestety, po ponad stu latach stwierdzenie to wydaje się wciąż aktualne. W dalszym ciągu nie znamy bowiem rzeczywistych rozmiarów strat materialnych, w tym dzwonów, poniesionych przez kościoły różnych wyznań na ziemiach polskich w czasie obu wojen światowych. Co prawda, trwające w ostatnich latach intensywne badania kampanologiczne zaowocowały opracowaniem rejestru dzwonów zagrabionych w latach 1939-1945 przez oku-

¹ A. Ponikowski do Jego Ekscelencji Ks. Biskupa diecezji kieleckiej, 21 II 1918, Archiwum Diecezjalne w Kielcach (dalej: ADK), Akta konsystorskie. Dzwonów zabranie podczas wojny, 1831-1922, sygn. OG-10/12 (dalej: Dzwonów zabranie), k. 233.

pacyjne władze niemieckie z terenu kilku województw², nadal jednak brakuje podobnych publikacji w odniesieniu do I wojny światowej. Wyjątek stanowi obszerna, wysoko przeze mnie oceniana monografia Piotra Jamskiego, Dagny Nestorow, Rafała Nestorowa i Andrzeja Włodarka pt. *Ratownictwo dzwonów 1915-1921: inwentaryzacja dzwonów pochodzących z dawnych ziem Rzeczypospolitej ewakuowanych przez władze rosyjskie*, wydana nakładem Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie³, jak również kilka mniejszych opracowań dotyczących tej problematyki wspomnianych wyżej autorów⁴. Niniejsze studium, poświęcone dzwonom z terenu diecezji kieleckiej, ma na celu wypełnić nieco tę lukę w historiografii polskiej.

² *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945*, t. 1, *Województwo krakowskie i rzeszowskie / Wartime losses. Historic bells lost between 1939-1945 within post-1945 borders of Poland*, vol. 1, *The Cracow and Rzeszów voivodships*, oprac. J. Gołos, A. Kasprzak-Miler, Poznań 2000; *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945 roku (z wyłączeniem ziem należących przed 1939 rokiem do Rzeszy Niemieckiej)*, t. 2, *Województwo poznańskie / Wartime losses. Historic bells lost between 1939-1945 within post 1945 borders of Poland (except thoes from regions beyond the pre-1939 Polish-German border)*, vol. 2, *The Poznań voivodships*, oprac. T. Łuczak, Poznań 2006; t. 3, *Województwo śląskie*, cz. 1, *Diecezja katowicka wraz z częścią diecezji częstochowskiej / Wartime Losses. Historic bells lost between 1939-1945 within the post 1945 borders of Poland*, vol. 3, *The Silesia voivodships*, part 1, *The Katowice diocese and part of the Częstochowa diocese*, oprac. P. Nadolski, Katowice 2008; M. Tureczek, *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec / Bells from territories within post-1945 borders of Poland stored in Germany*, Warszawa 2011. Wszystkie te publikacje ukazały się w ramach serii wydawniczej Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria A, Straty Kultury Polskiej.

³ P. Jamski, D. Nestorow, R. Nestorow, A. Włodarek, *Ratownictwo dzwonów 1915-1921: inwentaryzacja dzwonów pochodzących z dawnych ziem Rzeczypospolitej ewakuowanych przez władze rosyjskie*, Warszawa 2016.

⁴ Zob. m.in. P. Jamski, „*Inter arma silent campanae*”. Akcja Polskiego Ratownictwa Dzwonowego w Rosji w latach 1915-1923, „Szkola Nawigatorów”, (2013) nr 1, s. 88-96; P. Jamski, R. Nestorow, *Wissenschaftliches Projekt / Über das Projekt: „Rettungsaktion für Glocken 1915-1921. Inventarisierung der Glocken die aus den Ehemaligen Gebieten der Polnisch-Litauischen Adelsrepublik stammen und durch die russischen Machthaber evakuiert wurden*”, w: *Dzwon w chrześcijańskiej Europie / Die Glocke im christlichen Europa / The Bell in Christian Europe*, red. G. Guźlak, Bydgoszcz 2017, s. 98-111; P. Jamski, *Wystawa Zdobnictwa Ludwisarskiego – Lwów 1920*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 80 (2018) nr 4, s. 801-826; tenże, *Spiżowe „Te Deum laudamus”*, w: *Triumf 1920. Obraz i pamięć*, red. J. Miziołek, J.M. Sosnowska, Warszawa 2020, s. 267-279; tenże, *Perspektywy badań kampanologicznych w zakresie dzwonów Kościołów obrządku wschodniego na terenach Rzeczypospolitej*, w: *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych”*, 15-17 października 2021 roku Monaster Św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej, red. P. Dawidziuk, D. Sawicki, W. Michalczyk, J.A. Wieczorek, Jabłeczna 2021, s. 547-565; P. Jamski, R. Nestorow, *Ratownictwo Dzwonów 1915-1921. Inwentaryzacja dzwonów pochodzących z dawnych ziem Rzeczypospolitej ewakuowanych przez władze rosyjskie*, w: *Wielkie powroty*, s. 823-834.

Charakterystyka źródeł

Podstawę źródłową rozważań stanowią dwa poszyty materiałów zdeponowanych w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach. Poszyt pierwszy: „Akta konsystorskie. Dzwonów zabranie podczas wojny, 1831-1922”, sygn. OG-10/12, zawiera sprawozdania nadsyłane do Konsystorza Kieleckiego przez dziekanów oraz księży poszczególnych parafii od września do listopada 1916 roku (niektóre pochodzą także z sierpnia)⁵, sprawozdania uzupełniające przesyłane już po wojnie, w 1919 roku, nadto korespondencję naczelných władz wojskowych monarchii austro-węgierskiej z konsystorzem w sprawie rekwizycji dzwonów kościelnych oraz dachów miedzianych. Tu także trafiły nieliczne „Formularze dotyczące szczegółowej ewakuacji lub rekwizycji dzwonów kościelnych”, sporządzane na prośbę Biura Prac Kongresowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 15 lipca 1919 roku⁶.

Poszyt drugi – „Akta konsystorskie. Straty kościelne podczas wojny światowej, 1914-1921”, sygn. OG-10/14 – zawiera bardziej zróżnicowany materiał źródłowy. Znajdują się tu: „Opis uszkodzenia kościoła, plebanii, budynków plebańskich i kościelnych” – ankieta wypełniania przez księży w lipcu-październiku 1916 roku; ankieta „Szkody w świątyniach i majątku kościelnym w czasie wojny 1914-1916 r. włącznie”, nadsyłana do konsystorza latem 1917 roku lub dopiero w 1918 roku; sprawozdania i notki sporządzane przez administratorów poszczególnych parafii na polecenie biskupa kieleckiego Augustyna Łosińskiego z 10 marca 1919 roku (nr 5603 i 5611; uzupełnione okólnikiem z 18 marca) oraz 25 stycznia 1921 roku (il. 1)⁷; kwestionariusz „Wykaz strat”, rozsyłany księżom na prośbę Wydziału Rewindykacyjnego Ministerstwa Spraw Zewnętrznych w Krakowie (Biuro Prac Kongresowych – sekcja na były zabór austriacki) z 1919 roku; orzeczenia Powiatowych Komisji Szacunkowo-Rolnych co do strat materialnych poniesionych przez kościoły, nadsyłane przez proboszczów poszczególnych parafii na polecenie konsystorza z 1918 roku⁸; oraz mniej nas interesujące – protokoły szkód doznanych przez włościan w czasie działań wojennych i rekwizycji z 1919 roku⁹.

Wzmiankowane poszyty zawierają łącznie 653 karty, z czego blisko 500 dotyczy rekwizycji dzwonów i zniszczeń materialnych Kościoła katolickiego w czasie I wojny światowej.

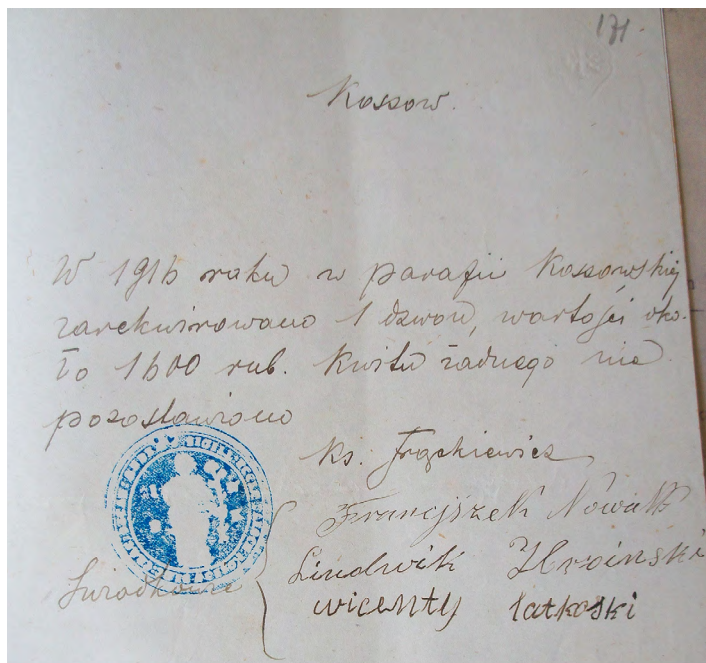
⁵ Wyjątek stanowi raport wicedziekana jędrzejowskiego, sporządzony w styczniu 1917 roku. Zob. ADK, Dzwonów zabranie, k. 206-207.

⁶ Ogółem 13 formularzy z terenu różnych dekanatów. Formularze te zawierają następujące rubryki: 1. Skąd dzwon zabrano?, 2. Data ewakuacji lub rekwizycji, 3. Wymiary, 4. Waga, 5. Napisy i znaki odlane, 6. Znaki i napisy w czasie ewakuacji na dzwonach dokonane, 7. Zachowane dowody rzeczowe.

⁷ Odezwa zamieszczona na łamach „Przeglądu Diecezjalnego”, 8 (1921) z. 2, (część urzędowa), s. 28.

⁸ Odezwa opublikowana w lutowym numerze „Przeglądu Diecezjalnego”, 5 (1917-1918). Informacja o tym znajduje się również w jednym ze sprawozdań, zob. ADK, Akta konsystorskie. Straty kościelne podczas wojny światowej, 1914-1921, sygn. OG-10/14 (dalej: Straty kościelne), k. 118.

⁹ Zob. np. ADK, Straty kościelne, k. 199-214, 219-225, 228-228v.

Il. 1. Notatka w sprawie rekwizycji dzwonów z parafii Kossów w powiecie włoszczowskim, sporządzona przez miejscowego proboszcza,
 źródło: Archiwum Diecezjalne w Kielcach,
 Akta konsystorskie. Straty kościelne podczas wojny światowej, 1914-1921,
 sygn. OG-10/14, k. 171

Wypada zauważyć, że mimo obfitego i dość różnorodnego materiału źródłowego w przebadanych zespołach brakuje danych z kilkudziesięciu parafii (por. Aneks). Dotyczy to zwłaszcza parafii położonych na terenie dekanatów: kieleckiego, olkuskiego i będzińskiego. Zdarza się również, że przesyłane przez księży informacje są niepełne, nieścisłe bądź nawet sprzeczne i na ich podstawie trudno oszacować rzeczywisty rozmiar poniesionych strat. W każdym takim przypadku starano się weryfikować pozyskane wiadomości w oparciu o dostępną literaturę przedmiotu. Nieocenione okazały się tu zwłaszcza prace ks. Jana Wiśniewskiego, długoletniego proboszcza w Borkowicach, który pozostawił po sobie kilka obszernych tomów zawierających historyczne opisy kościołów i parafii całej bez mała diecezji kieleckiej w jej ówczesnych granicach oraz kilku dekanatów diecezji częstochowskiej, które przed 1925 rokiem przynależały do biskupstwa kieleckiego¹⁰.

¹⁰ J. Wiśniewski, *Dekanat miechowski*, Radom 1917 (reprint: Kielce 2000); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskim, Skalbmierskim i Wiślickim*, Marjówka 1927 (reprint: Kielce 2000); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Marjówka 1929 (reprint: Kielce 2000); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Marjówka 1930 (reprint: Kielce 2000); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, [Mariówka] 1932 (reprint:

Ubolewać należy, że poza mniej lub bardziej szczegółowymi opisami dzwonów w interesujących nas źródłach nie zachowała się żadna dokumentacja fotograficzna, rysunki czy odrisy ornamentów, plakiet i herbów. W znaczący sposób wzbogaciłoby to naszą wiedzę na temat utraconych dóbr kultury materialnej i samego ludwisarstwa. Jak pisał cytowany już A. Ponikowski: „Każdy ślad w odcisku, fotografii, rysunku czy opisie pozostały będzie wielce cenny, powróci on chociaż część utraconej wartości ogólnej dzwonów zabytkowych, tych dawnych świadków naszej doli i niedoli”¹¹.

Diecezja kielecka

U progu I wojny światowej diecezja kielecka znajdowała się w granicach Królestwa Polskiego. Składała się z 8 dekanatów położonych na terenie 2 guberni – kieleckiej (dekanaty: jędrzejowski, kielecki, miechowski, olkuski, pińczowski, stopnicki i włoszczowski) oraz piotrkowskiej (dekanat będziński). Granice dekanatów pokrywały się z granicami jednostek administracji państwowej – powiatów (ujezdów). Wyjątek stanowił dekanat będziński, który obejmował swym zasięgiem także 4 parafie w powiecie częstochowskim (Janów, Olsztyn, Złoty Potok i Żrembice)¹². Ponieważ dekanaty były jednostkami kościelnymi o znacznych na ogół rozmiarach (największy – będziński – liczył aż 41 parafii), co stanowiło poważną przeszkodę w ich sprawnym funkcjonowaniu, w 1911 roku zostały podzielone na mniejsze okręgi zwane wicedekanatami, zarządzane przez wicedziekanów. W 1914 roku diecezja kielecka liczyła ogółem 8 dekanatów, 17 wicedekanatów, 249 parafii i ponad 1 mln wiernych¹³.

W wyniku ofensywy państw centralnych, przeprowadzonej od maja do sierpnia 1915 roku, całe terytorium Królestwa Polskiego znalazło się pod okupacją Niemiec i Austro-Węgier. Na obszarze zajętych przez wojska niemieckie utworzone zostało Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, a na terenach kontrolowanych przez armię austro-węgierską C. i. K. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Polsce (GG). To ostatnie obejmowało swym zasięgiem gubernie: lubelską, radomską, kielecką i część piotrkowskiej (tj. tereny przynależące do diecezji kieleckiej i krakowskiej), a także – jako enklawę na obszarze okupacji niemieckiej – Jasną Górę. Siedziba nowych władz okupacyjnych mieściła się początkowo w Kielcach, a od 1 października 1915 roku w Lublinie. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Polsce

Kielce 2000); tenże, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, Marjówka 1933 (reprint: Kielce 2000); tenże, *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn*, Marjówka 1936 (reprint: Kielce 2000).

¹¹ A. Ponikowski do Jego Ekscelencji Ks. Biskupa diecezji kieleckiej, 21 II 1918, ADK, Dzwonów zabranie, k. 233.

¹² Zob. *Elenchus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Kielcensis pro Anno Domini 1914*, b.m.w. 1914, s. 28-127.

¹³ Tamże, s. 163. Więcej na ten temat: B. Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej*, „Nasza Przyszłość”, 17 (1963) s. 222-226; T. Wróbel, *Zarys historii diecezji kieleckiej*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny”, 58 (1982) nr 5, s. 221-222; G. Bujak, *Organizacja dekanalna diecezji kieleckiej w latach 1911-1925*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 92 (2009) s. 5-8.

podporządkowane było bezpośrednio Naczelnej Komendzie Armii Austro-Węgier. Zarządzali nim kolejno generałowie: Erich von Diller, Karl Kuk, Stanisław Szepczycki i Anton Lipošćak¹⁴. Diecezja kielecka pozostała pod okupacją austriacką do końca wojny¹⁵.

Rekwizycje wojenne

Dzwony, jak wiadomo, ze względu na wagę i wysokogatunkowe metale w warunkach wojennych mogą stanowić cenne źródło surowca zbrojeniowego. Nic tedy dziwnego, że uciekano się do ich grabieży w czasie rozlicznych, długotrwałych zwłaszcza konfliktów militarnych. Do czasu I wojny światowej proceder ten miał jedynie charakter okazjonalny. W okresie wielkiej wojny przybrał natomiast charakter powszechny, zorganizowany i totalny¹⁶. Rekwizycje i zbiórki stopów miedzi pod zaborem pruskim i austriackim prowadzone były w podobny sposób¹⁷, na ziemiach Królestwa Polskiego zaś władze rosyjskie rozpoczęły ewakuację dzwonów w głąb Rosji, co miało uchronić je od przejęcia przez państwa centralne i w konsekwencji wykorzystania jako surowiec zbrojeniowy¹⁸.

W Galicji i na terenach okupowanych przez wojska austriackie sprawa konfiskaty dzwonów kościelnych nabrała aktualności jesienią 1915 roku. Ministerstwo Wyznań i Oświaty zarządziło wówczas przeprowadzenie dokładnego ich spisu we wszystkich diecezjach. Każda parafia miała przedstawić specjalny formularz obejmujący informacje o dzwonach, z uwzględnieniem ich wieku i wagi. Następnie prowincjonalni konserwatorzy zabytków powoływali specjalne komisje oceniające wartość artystyczną i historyczną instrumentów, typując obiekty przeznaczone do przetopienia. C. i K. Urząd Konserwatorski orzekł, że spod rekwizycji wyłączone będą wszystkie bez wyjątku dzwony powstałe przed 1600 rokiem, z późniejszych zaś tylko te, które odznaczają się szczególnie piękną ornamentacją lub dekoracją figuralną, mają wartość historyczną (napisy, herby) bądź ich powstanie „stoi

¹⁴ Zob. J. Lewandowski, *Lubelscy c. i k. generałowie-gubernatorzy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F”, 68 (2013) z. 1-2, s. 7-23.

¹⁵ Na temat austro-węgierskiego zarządu okupacyjnego w Królestwie Polskim istnieje obszerna literatura przedmiotu. Z ważniejszych prac zob. J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Lublin 1980; tenże, *Okupacja austriacka w Królestwie Polskim (1914-1918)*, „Dzieje Najnowsze”, 30 (1998) nr 4, s. 29-42; E. Kołodziej, *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914-1918*, Warszawa 2018; D. Szymczak, *Sojusznicy i rywale, polityka i okupacja. Austro-Węgry i Rzesza Niemiecka w Królestwie Polskim w okresie I wojny światowej*, w: *Pierwsza niemiecka okupacja: Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, red. G. Kucharczyk, Warszawa 2019, s. 179-212. Porównania obu systemów okupacyjnych Królestwa dokonał S. Lehnstaedt, *Dwie (różne) okupacje? Polityka gospodarcza Niemiec i Austro-Węgier w Królestwie Polskim w latach 1915-1918*, „Dzieje Najnowsze”, 45 (2013) z. 1, s. 17-33.

¹⁶ T. Łuczak, P. Jamski, *O przyszłości zabytkowych dzwonów (czy uda nam się je uratować?)*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, (2019) nr 3-4, s. 2-3.

¹⁷ Tamże, s. 3-4; J. Gołos, *Wstęp*, w: *Straty wojenne*, t. 1, s. 13.

¹⁸ Szczegółowo na ten temat zob. P. Jamski, *Polskie ratownictwo dzwonów ewakuowanych w głąb Rosji w latach 1915-1921*, w: Jamski, Nestorow, Nestorow, Włodarek, *Ratownictwo dzwonów*, s. 13-15 i nn.

w związku ze szczególnym historycznym wydarzeniem albo też nastąpiło przez osobistość historyczną¹⁹. Zwolnienie nie mogło nastąpić z urzędu, ale zawsze na podstawie pisemnego podania odnośnego urzędu parafialnego i miało być udzielone tylko na czas, do dalszego zarządzenia. Termin składania apelacji upływał 20 października 1916 roku. W każdym kościele pozostać miała sygnaturka, również i w tym wypadku, gdy jeden większy dzwon o wartości historycznej zostanie zwolniony od zajęcia. Na zarekwirowane instrumenty parafie miały otrzymywać stosowne pokwitowania²⁰.

Po ukończeniu czynności przygotowawczych, latem 1916 roku władze wojskowe przystąpiły do zdejmowania dzwonów. Na terenie diecezji kieleckiej przymusowa akcja rekwizycyjna odbywała się od lipca do września i sporadycznie w listopadzie (por. Aneks). Wojskowe komisje dopuszczały się przy tym aktów samowoli, nadużyć i przekraczania przepisów ministerialnych, ściągając dzwony starożytne, które przez krakowski Urząd Konserwatorski zostały wyłączone z konfiskaty, bądź to ogłaćając kościoły ze wszystkich instrumentów i nie wydając stosowych pokwitowań. W niektórych parafiach dzwony zabierano siłą, o czym przyjdzie nam jeszcze powiedzieć.

Jak wynika z dokumentacji źródłowej, rekwizycje odbywały się wszędzie w podobny sposób. Wyznaczonego dnia w parafii zjawiał się oficer c. i k. armii austriacko-węgierskiej²¹ na czele oddziału złożonego z kilku lub kilkunastu żołnierzy komendy powiatowej z żądaniem wydania dzwonów. W obecności proboszcza, służby kościelnej (organista, kościelny), członków Dozoru Kościelnego, wójta lub sołtysa i ewentualnie innych osób dokonywano zdjęcia instrumentów z wieży kościelnej czy dzwonnicy. Jeśli ksiądz nie chciał wydać kluczy do dzwonnicy, wyłamywano drzwi i wdzierano się do niej siłą. Absencja rządcy parafii nie powodowała odroczenia rekwizycji w czasie²². Aby ułatwić demontaż i transport dużych instrumentów, jeszcze na wieży były rozbijane na kawałki i wyrzucane przez okno, jak to miało miejsce w Michałowie w powiecie pińczowskim²³. W Nivce, przewidując trudności ze zdjęciem dzwonów (605 i 302 kg), sprowadzono do po-

¹⁹ Pismo komendanta obwodowego w Olszku płk Kwiatkowskiego w sprawie rekwizycji dzwonów (kopia), Olszok, 3 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 135.

²⁰ Tamże, k. 134v-135.

²¹ W powiecie miechowskim był to oberlejtant Frantisek Šimáček (Franz Simacek). Zob. ADK, Dzwonów zabranie, k. 142-143, 144v, 146, 174-175, 190, 192, 194, 210v-212, 213v; ADK, Straty kościelne, k. 10v, 192.

²² W czasie rekwizycji proboszczowie z Kościelca i Tarnawy przebywali na rekolekcjach dekanalnych, a administratorzy parafii Żembocin i Bejsce byli w Kielcach lub w Krakowie. ADK, Dzwonów zabranie, k. 145, 206, 222 i 227.

²³ Proboszcz parafii Michałów do dziekana dekanatu pińczowskiego, 16 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 180v. Już po zrzuconiu na ziemię rozbiciu uległ także dzwon z kościoła parafialnego w Przemykowie, jeden z dwóch zdjętych (tamże, k. 173).

mocy 29 ślusarzy²⁴, a w Krzcięcicach i Potoku siłą oraz pod groźbą kary zmuszono miejscowych chłopów do ich ściągnięcia²⁵.

Po demontażu instrumenty były ważone na plebanii albo – jak w Bejskach i Lelowie – we dworze²⁶, częściej jednak dopiero na stacjach zbornych²⁷. Bywało, że nadzorujący rekwizycję oficer szacował ich wagę na oko i wpisywał ją potem ołówkiem na kwicie przekazywanym proboszczowi, a pod jego nieobecność – Dozorowi Kościelnemu. Kwit taki nie zawsze był jednak wydawany, o czym księża niejednokrotnie donosili władzy kościelnej²⁸. Jakiś czas później (zwykle przed upływem miesiąca) z Komendy Obwodowej przychodziło pocztą do parafii urzędowe poświadczenie zajęcia dzwonów, podpisane przez komendanta c. i k. obwodu i opieczętowane (il. 2-3)²⁹. Zdarzało się, że podana waga dzwonów była błędna i zachodziła konieczność wystawienia nowego kwitu. Pod koniec października 1916 roku administrator parafii Kazimierza Mała pisał, co następuje: „W d. 8 bm. otrzymałem polecenie z Komendy obwodu, by otrzymane pokwitowanie z powodu mylnej wagi nazad zwrócić, a natychmiast będzie wydane nowe. W d. 10 bm. stosownie do tego polecenia pokwitowanie to wysłałem do Komendy Obwodu, lecz nowego dotąd nie otrzymałem”³⁰. Proboszcz w Małoszowie z kolei notował: „Po zważeniu dzwonu na plebanii, mającego 54 funtów polskich, odebrałem pokwitowanie tymczasowe od oficera; w kilka dni potem otrzymałem kwit urzędowy z Komendy na 22 kilogramy; wkrótce obydwa kwity na żądanie Komendy zostały zwrócone, a w dniu 23 października [1916 – M.K.] otrzymałem kwit stemplowy na 23 kilogramy”³¹. Z powodu nieprawidłowej wagi

²⁴ Okólnik dziekana dekanatu będzińskiego, [październik 1916], ADK, Dzwonów zabranie, karta nlb. (pomiędzy 214 a 215).

²⁵ Wicedziekan jędrzejowski ks. Józef Zaleski (?) do Konsystorza Kieleckiego, Krzcięcice, 3 I 1917, ADK, Dzwonów zabranie, k. 206; Okólnik dziekana dekanatu chmielnickiego nr 4, 15 III 1919, ADK, Straty kościelne, k. 190.

²⁶ Proboszcz parafii Lelów ks. J. Marszałek do [Konsystorza Kieleckiego (?)], Lelów, 13 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 177; Administrator parafii Bejsce do Konsystorza Diecezji Kieleckiej, ADK, Dzwonów zabranie, k. 227v.

²⁷ Dzwony składowano m.in. na stacjach kolejowych w Charsznicy, Jędrzejowie i Miechowie. ADK, Dzwonów zabranie, k. 193, 206-206v, 216.

²⁸ Dziekan włoszczowski pisał: „Oprócz jednej parafii w Kluczewsku, gdzie dzwony ważono i wręczony został kwit prezesowi dozoru p. Konarskiemu, w pozostałych parafiach nigdzie dzwonów nie ważono i żadnych pokwitowań nie dawano”, ADK, Dzwonów zabranie, k. 187.

²⁹ Kwity tymczasowe, wydawane przez oficera w czasie rekwizycji, sporządzane były w języku niemieckim, kwity urzędowe zaś, wystawiane przez administrację wojskową (komendy obwodowe) – w języku polskim. Dla przykładu podajemy treść kwitu przesłanego proboszczowi w Kazimierzy Wielkiej: „Nr. 25088 – poświadczenie na 2 dzwony z r. 1633 i 1733 o wadze 191 kg: słownie (sto dziewięćdziesiąt jeden kilogramów), które z parafii w Kazimierzy Wielkiej zostały zabrane. Pińczów d. 11/IX 1916 r. – C i K Komendant obwodu /podpis/”. Administrator parafii Kazimierza Wielka do Generalnego Konsystorza Biskupiego w Kielcach, 16 XI 1917, ADK, Dzwonów zabranie, sygn. k. 223.

³⁰ Proboszcz parafii Kazimierza Mała do Księdza Dziekana, Kazimierza Mała, 21 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 224v.

³¹ Sprawozdanie z zabrania dzwonu w Małoszowie, Małoszów, 26 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 225.

instrumentów nowy kwit rekwizycyjny otrzymał także rządcą parafii Kościelec³² oraz administratorzy kilku innych kościołów.

Czasami rekwizycje poprzedzone były oględzinami dzwonów na miejscu, jak w Nowym Mieście Korczynie, gdzie w styczniu 1916 roku żandarmeria oglądała dzwony w obu kościołach, a w lipcu je zarekwirowała³³. Podobnie było w Biechowie³⁴, a zapewne także w innych miejscowościach.

Z biegiem działań wojennych i w związku z ciężką sytuacją ekonomiczną Austro-Węgier w latach 1917-1918 zaistniała konieczność przeprowadzenia kolejnych rekwizycji – zarówno dzwonów, jak i miedzianych dachów kościelnych oraz cynowych piszczałek organowych³⁵. Na terenie Galicji władze wojskowe działały tym razem brutalnie i prawie nie brały pod uwagę opinii konserwatorów i duchowieństwa³⁶. Jak się wydaje, nieco lepiej pod tym względem przedstawiała się sytuacja na obszarach okupowanych Królestwa Polskiego. Wzorem ubiegłych lat w południowym Królestwie rozpoczynano rekwizycje dopiero po przeprowadzeniu ich w monarchii.

W 1917 roku władze wojskowe zarządziły sporządzenie szczegółowej ewidencji dzwonów sakralnych oraz miedzianych dachów kościołów, świątyń i domów modlitwy znajdujących się w obrębie C. i K. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce. W związku z tym generalny gubernator lubelski Stanisław Szeptycki w sierpniu tego roku zwrócił się do Konsystorza Biskupiego w Kielcach z prośbą o nadesłanie dokładnej listy istniejących jeszcze dzwonów kościelnych i dachów miedzianych w podległej mu diecezji, a to według załączonego wzoru³⁷. Jak wyjaśniał gubernator, przedłożenie takiego wykazu „(...) ma jedynie na celu przeprowadzenie spisu bez używania jakichkolwiek wojskowych organów

³² Sprawozdanie z zabrania dzwonów w parafii Kościelec, Kościelec, 20 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 222.

³³ Administrator parafii Biechów do Konsystorza Biskupiego w Kielcach, 8 XI 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 184.

³⁴ Tamże, k. 185-185v: „W połowie Wielkiego Postu dwaj żandarmi z posterunku pacanowskiego przybyli do Biechowa, prosząc o obejrzenie dzwonów kościelnych i oznajmili, że gdy będzie potrzeba, to z rozporządzenia wyższej władzy zabiorą. W miesiącu zaś lipcu br. [1916 – M.K.] wachmistrz żandarmski przybył do proboszcza oznajmiając, że dwa dzwony z dzwonnicy zabiorą, a tylko mały na wieżycze kościelnej zostawia. Jakoż w końcu lipca br. przybyli żandarmi, spędzili ze 20 gospodarzy i zdjęli oba dzwony”.

³⁵ Więcej na ten temat: T. Szydłowski, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Kraków [1919], s. 184-187; A. Widak, *Rekwizycje piszczałek organowych „dla celów wojennych” w diecezji przemyskiej w 1917 r.*, „Liturgia Sacra”, 28 (2022) nr 2, s. 249-269. O rekwizycji piszczałek organowych w Drugni w 1918 r. zob. Administrator parafii Drugnia do Kurii Biskupiej w Kielcach, 12 VI 1921, ADK, Straty kościelne, k. 275-275v i 277.

³⁶ J. Smirnow, *Dzwony czy armaty. Część 2*, „Kurier Galicyjski”, 4 V 2021, <https://kuriergalicyjski.com/dzwony-czy-armaty-czesc-2/> (dostęp: 24.02.2024).

³⁷ Zob. Lista istniejących jeszcze dzwonów (wzór), ADK, Dzwonów zabranie, k. 229.

wykonawczych, które się swego czasu przy przymusowym zajęciu dzwonów kościelnych niestety nieraz dopuszczały przewinień”³⁸.

Dnia 5 sierpnia 1918 roku Naczelną Komendą Armii Austriacko-Węgierskiej, rozkazem M.V. Nr. 326373, zarządziła bezwzględne zajęcie miedzianych dachów kościelnych, dzwonów i piszczałek organowych z cyny w obrębie C. i K. Generalnej Guberni Wojskowej w Polsce. „Owe zajęcie stało się obecnie nagłą koniecznością, a jeszcze dalsze oszczędzanie kościelnych przedmiotów nie może niestety mieć miejsca ze względu na panującą potrzebę metali i ze względu na utrzymanie sprawności armii” – czytamy w rozporządzeniu³⁹. Władze wojskowe informowały dalej, że organa wykonawcze sporządziły już spis miedzianych dachów i dzwonów sakralnych wchodzących w rachubę. Przy zajęciu materiałów będzie się postępować na podstawie tego spisu, przy czym konfiskacie podlegać będą tylko takie przedmioty, które „(...) nie mają ani znamienitego znaczenia narodowego, ani historyczno-kościelnego, ani dotyczącego historii sztuki”. W przypadku rekwizycji miedzianych dachów kościelnych władze natychmiast bezpłatnie pokryją dachy innym materiałem. W każdej świątyni pozostawiony zostanie jeden dzwon, „(...) z czego można wnioskować, że przy akcji odebrania dzwonów przyznaje się austriacko-węgierskiej części okupacji Królestwa Polskiego wybitne stanowisko odrębne”. Każdy zajęty instrument zostanie dokładnie zważony, a parafie otrzymają stosowne pokwitowanie. Ponadto na podstawie pisemnej prośby sporządzone zostaną odlewy z zajętych dzwonów, które mają inne, szczególne, dla Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego nieznane znaczenie, a które to odlewy będzie można zużytkować później przy nabyciu nowych instrumentów⁴⁰. Aby uniknąć niemiłych wypadków, Naczelną Komendę oczekuje, że cały kler z terenu C. i K. Generalnej Guberni Wojskowej w Polsce uwzględni w zupełności niezmienną konieczność powyższych wojennych środków zaradczych i ostrzeże ludność przed wykroczeniami mającymi na celu przeszkodzenie akcji rekwizycyjnej⁴¹.

O skutkach rekwizycji z lat 1917-1918 w dokumentach z kieleckiego Archiwum Diecezjalnego brakuje danych. Jest wielce prawdopodobne, że na terenie omawianej diecezji władze okupacyjne nie zdołały w tym czasie zająć już żadnego dzwonu.

³⁸ Generalny gubernator lubelski S. Szeptycki do Konsystorza Biskupiego w Kielcach, Lublin, (?) VIII 1917, ADK, Dzwonów zabranie, k. 228v.

³⁹ Generalny gubernator lubelski Anton Lipoścak do biskupa kieleckiego Augustyna Łosińskiego, Lublin, 30 IX 1918, ADK, Dzwonów zabranie, k. 246.

⁴⁰ Zob. M. Trojanowska, *Ślad po dzwonach zarekwirowanych przez Austriaków w czasie I wojny światowej: zbiór plaket gipsowych w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej*, w: *Odlewnictwo w Polsce. Materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, red. K. Kluczaj, Toruń 2007, s. 179-189.

⁴¹ Generalny gubernator lubelski Anton Lipoścak do biskupa kieleckiego Augustyna Łosińskiego, Lublin, 30 IX 1918, ADK, Dzwonów zabranie, k. 246-247. Dodajmy w tym miejscu, że biskup kielecki zaprotestował przeciwko temu zarządzeniu. Por. T. Gocel, *Władze diecezji kieleckiej wobec problemów Wielkiej Wojny i pierwszych lat niepodległości (1914-1921)*, w: *„Na stos rzuciliśmy nasz życia los”*. W rocznicę odzyskania niepodległości, red. S. Wiech, M. Zawisza, Kielce-Warszawa 2023, s. 189.

W obronie dzwonów

Dzwony kościelne są niezbędne do sprawowania liturgii. Wzywają wiernych na modlitwę i towarzyszą im w ostatniej drodze. Biją na alarm w momentach zagrożenia i przypominają o ważnych dla narodu chwilach. Stanowią także świadectwo pobożności ich fundatorów⁴². „(...) lud bardzo w nich się kocha i nie szczędzi na nie ofiar” – pisał arcybiskup lwowski Józef Bilczewski⁴³. Nic tedy dziwnego, że wszelkimi dostępnymi sposobami starano się ratować je od zagłady. Drogi do tego były dwie – legalna, tzn. przez apelacje u władz okupacyjnych i w urzędzie konserwatorskim (za pośrednictwem lub z pominięciem konsystorza), oddawanie złomu⁴⁴ czy nawet próby wykupu zagrożonych instrumentów⁴⁵, i nielegalna, polegająca na ich ukrywaniu.

Na wieść o rekwizycji dzwonów mniej lub bardziej tłumnie zbiegali się przed kościół parafianie, usiłując nie dopuścić do ich zdjęcia. Istotną rolę odgrywały przy tym kobiety. Dochodziło do zamieszek i aktów przemocy. Typowy przykład stanowi tu próba obrony dzwonów z katedry kieleckiej, skonfiskowanych 20 października 1916 roku. Biskup kielecki Augustyn Łosiński w liście protestacyjnym do generalnego gubernatora lubelskiego pisał o tym, co następuje:

Tłumy ludu zgromadziły się przy dzwonnicy do wyrażenia prośby o zostawienie dzwonów: jedni na klęczkach rozpaczliwie wyciągali ręce ku niebu, drudzy rzewnie płakali. Rozgorączkowane kobiety zaczęły protestować... Sprowadzono wojsko, które wraz z policją pod dyktando oficerów, komendy i starosty biło bezbronne kobiety i dziewczęta kolbami, włoczyło je za barki i włosy po ziemi, ciągnęło do więzienia. Krzyk i lament – przerażające duszę... Jeśli kobiety skaleczyły którego wojskowego, to w obronie swej niewieściej godności, swego zdrowia i życia. Wystąpiły tłumy nie z wrogiego usposobienia do wojska, lecz tylko w obronie swych świętych religijnych uczuć zdeptanych⁴⁶.

Ostatecznie, na prośbę biskupa, życzliwy dla katolików naczelnik miejscowej komendy płk Kostecki (Kostellezky) zwrócił kościołowi katedralnemu 4 zajęte dzwony, w tym najstarszy z 1527 roku, pochodzący z fundacji bp. Piotra

⁴² Obszernie na temat roli dzwonów (w sferze *sacrum* i *profanum*): K. Przeglądka, *Dzwon jako element dziedzictwa kulturowego i tradycji*, w: *Dzwon w chrześcijańskiej Europie*, red. G. Guźlak, Bydgoszcz 2017, s. 245-274.

⁴³ Arcybiskup lwowski J. Bilczewski do Kurii Biskupiej w Kielcach, Lwów, 4 II 1920, ADK, Dzwonów zabranie, k. 294 (pismo w sprawie utworzenia ludwisarni w Małopolsce).

⁴⁴ W Słupi w zamian za zabytkowy dzwon z 1595 roku oddano miedziany bęben kościelny, a w Busku – uszkodzony dzwon o wadze 22 kg. Okólnik wicedziekana dekanatu stopnickiego nr 81, Piotrkowice, 26 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 164v oraz Okólnik dziekana dekanatu włoszczowskiego nr 103, Włoszczowa, 9 IX 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 199.

⁴⁵ Do tego rodzaju działań należy zaliczyć także propozycje uiszczenia kaucji, jak w Tarnawie, gdzie „składano kaucji 100 rs, aby dzwony zostawiono jeszcze na odpust w d. 26 sierpnia [1916 – M.K.], ale odmówiono”. Zob. Wicedziekan jędrzejowski do Konsystorza Generalnego w Kielcach, Krzcięcice, 3 I 1917, ADK, Dzwonów zabranie, k. 206v.

⁴⁶ Biskup kielecki A. Łosiński do C. i K. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie, Kielce, październik 1916, ADK, Straty kościelne, k. 71 (druga kopia tego listu: tamże, k. 174-174v). Por. G. Liebrecht, *Biskup Augustyn Łosiński. Ordynariusz Diecezji Kieleckiej w latach 1910-1937*, Kielce 2018, s. 76.

Tomickiego, z bogatą dekoracją ornamentalno-figuralną⁴⁷. Uczynił to na pamiątkę wstąpienia w 1916 roku na tron nowego cesarza austriackiego Karola I Habsburga (1887-1922)⁴⁸.

Piękne świadectwo patriotyzmu i przywiązania do religii dali także mieszkańcy parafii Obiechów w powiecie włoszczowskim.

Dnia 24 lipca 1917 roku [winno być: 1916 – M.K.] – relacjonował już po wojnie ks. Kazimierz Jordan – przybył ze Słupi posterunek żandarmerii z żądaniem wydania dzwonów, ale parafianie takowych wydać nie chcieli. Tedy posterunek chciał wziąć siłą. Kazał kowalowi Jarze z Obiechowa odkuć i spuścić dzwony na dół, ale gdy ten uczynić im zadość nie chciał, powiązali go i odesłali do Słupi i tam go trzymali dwa dni. Ponieważ tego dnia parafianie, dowiedziawszy się o rekwirowaniu dzwonów, licznie się zgromadzili przed kościołem, więc żandarmeria zaniechała na razie zabrania dzwonów. Dopiero na drugi dzień (...), gdy miejscowy proboszcz X. Bożek wyjechał na odpust do sąsiedniej parafii, przyjechała większa liczba żandarmerii i nakazała sołtysowi dać ludzi do spuszczenia dzwonów. Sołtys potajemnie zawiadomił parafian i wkrótce zgromadziło się mnóstwo kobiet, które nie zważając na to, że żołnierze stoją z karabinami, siłą pchały się do dzwonnicy. Wtedy żołnierze znęcali się nad nimi, bijąc je. Jednej wybili zęba, drugiej podbili oko – i dzwony siłą dn. 25 lipca zabrali do Włoszczowy⁴⁹.

⁴⁷ Drugi dzwon pochodził z XVII wieku, kolejny został przelany z dawnego w 1789 roku przez krakowskiego ludwisarza Baltazara Ruszkowskiego, a ostatni – największy – sprawiło duchowieństwo dla uczczenia jubileuszu bp. Tomasza Kulińskiego w 1899 roku. ADK, Straty kościelne, k. 172 i 174. Taką samą liczbę (4) instrumentów z kieleckiej katedry podaje również Jerzy Gapys (*Wojenne dzieje parafii kieleckiej w świetle ogłoszeń parafialnych 1939-1941. Wybrane zagadnienia*, w: *850 lat katedry pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kielcach*, red. B. Wojciechowska, T. Gocel, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2021, s. 205), z tym że zamiast dzwonu z XVII stulecia notuje dzwon „Ave Maria” z 1902 roku, zarekwirowany przez Niemców w 1941 roku. Podobnie J. Zdanowski, *Kościół katedralny Najświętszej Maryi Panny w Kielcach*, Kielce 1930, s. 5-8. Być może jest to ten sam dzwon, tylko przelany na początku XX wieku. Zob. też *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, *Województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 4, *Powiat kielecki*, Warszawa 1957, s. 31; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 1, *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 1, *Miasto Kielce i powiat kielecki*, wydała, wstępem i komentarzem opatrzyła B. Trelińska, Kielce 1975, nr 54, s. 83-84 i nr 100, s. 122; M. Karkocha, *Zabytkowe dzwony kościelne na terenie diecezji kieleckiej: warsztaty i twórcy*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 14 (2015) nr 2, s. 198. Karty ewidencyjne dzwonów z lat: 1527, 1789 i 1899, opracowane przez Danutę Paprocką, przechowuje Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków (dalej: WUOZ) w Kielcach.

⁴⁸ ADK, Straty kościelne, k. 195. Korespondencja w tej sprawie: tamże, k. 200-203. Potrzebę zwrotu skonfiskowanych dzwonów bp. Łosiński argumentował m.in. tym, że „(...) większa ilość dzwonów jest konieczną już to dla okazałości świątyni katedralnej, będącej matką wszystkich kościołów diecezji, już to dla nabożeństw w nim jako w rezydencji biskupów kieleckich odprawianych” (tamże, k. 200).

⁴⁹ Sprawozdanie co do zrujnowanych kościołów i zabudowań plebańskich wskutek obecnej wojny, 28 III 1919, ADK, Straty kościelne, k. 238v-239.

Zarekwirowane instrumenty – gotycki z częściowo zatartą inskrypcją oraz barokowy z 1625 roku – i w tym przypadku zostały zwrócone, gdyż miały wartość historyczną⁵⁰.

Podobne sceny rozgrywały się w wielu innych parafiach. W Łętkowicach wzięto do aresztu 3 najgłośniejsze protestujące kobiety⁵¹, w Bogucicach komendant „kijem bił ludzi, rozpędzając płaczących do domów”⁵², a w Przegini z powodu wielkich awantur ok. 700 zgromadzonych kobiet i dzieci trzeba było odstąpić od rekwizycji⁵³. „Przy zabieraniu dzwonów we wszystkich przypadkach ludność głośno protestowała, żandarmeria wszędzie zabierała dzwony siłą, nigdzie dobrowolnie nie oddawano” – raportował dziekan dekanatu włoszczowskiego ks. T. Rzepczyński⁵⁴.

Jeśli nie udało się obronić dzwonów w czasie rekwizycji, pozostawała już tylko droga urzędowa, przy czym czas był tu kluczowy. Im szybciej apelacja została złożona, tym istniało większe prawdopodobieństwo odzyskania instrumentów. Zachowany materiał źródłowy pozwala stwierdzić, że uzasadnione reklamacje dotyczące konfiskaty dzwonów zabytkowych na ogół były pozytywnie rozpatrywane. Nie gwarantowało to jednak, że dzwon do parafii powróci. Jako przykład można wskazać sprawę reklamacji z Probołowic. Dnia 29 sierpnia 1916 roku z tamtejszego kościoła został zabrany „piękny” dzwon z 1727 roku, z plakietką

⁵⁰ Tamże, k. 239; ADK, Dzwonów zabranie, k. 198. Dodajmy w tym miejscu, że data odlewu starożytnego dzwonu jest niepewna. Proboszcz obiechowski w swoim sprawozdaniu, najpewniej za F. Nawarrą (*Historia kościołów michałowskiego i obiechowskiego*, Kraków 1909, s. 141), podał rok 1213. Z kolei autorzy dzieła *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 1, *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 2, *Jędrzejów i region jędrzejowski*, wydała, wstępem i komentarzem opatrzyła B. Trelińska, Kielce 1978, nr 159, s. 144-145 datują go na XV stulecie. Zob. też Wiśniewski, *Historyczny opis [...] w powiecie włoszczowskim*, s. 187; W. Siarkowski, *Dzwony gubernii kieleckiej. (Rzecz archeologiczno-historyczna)*, Warszawa 1878, s. 26-27; J. Kołaczkowski, *Wiadomości dotyczące przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 411. Karta ewidencyjna tego zabytku, oprac. E. Polanowska, 2011 r., znajduje się w WUOZ w Kielcach.

⁵¹ Proboszcz parafii Łętkowice ks. A. Kłyński do dziekana w Proszowicach, Łętkowice, 15 III 1919, ADK, Straty kościelne, k. 252.

⁵² Administrator parafii Bogucice do Konsystorza Kieleckiego, 13 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 162.

⁵³ Pismo okólne dziekana dekanatu olkuskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 150v-151.

⁵⁴ Dziekan włoszczowski ks. T. Rzepczyński do Konsystorza Generalnego w Kielcach, Włoszczowa, 27 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 187. A oto kilka innych wypisów źródłowych ukazujących nastroje miejscowej ludności: Bejsce – „Kobiety podniosły wrzask na widok zabieranych dzwonów (...);” Poręba Górna – „lud zgromadzony oblał ten smutny fakt łzami”; Raclawice Miech. – „Wzburzenie parafian było duże, ale bez złych następstw”; Ułina Wielka – „dzwon zabierano wśród ogólnego płaczu i narzekania parafian”; Wysocice – „Działo się to w obecności Dozoru kościelnego i tłumu parafian protestujących, lecz żołnierze z bronią nie dopuszczali nawet zbliżyć się do cmentarza, a kilku śmielej protestujących zaaresztowali na czas rekwizycji”. ADK, Dzwonów zabranie, k. 175, 178, 227; ADK, Straty kościelne, k. 191, 192. Jedynie w dwóch sprawozdaniach znalazła się wzmianka o biernej postawie ludności: Czaple Wielkie – „Oporu przy zabieraniu dzwonów żadnego nie było” (ADK, Dzwonów zabranie, k. 209); Goszcza – „Protestowałem [proboszcz – M.K.] przeciwko temu [rekwizycji – M.K.], w czym pomagał mi miejscowy sołtys (...). Reszta zaś ludzi, którzy się byli zgromadzili pod kościołem, zachowali się obojętnie” (tamże, k. 192-192v).

Chrystusa błogosławiącego na płaszczu i łacińską inskrypcją „Xrystus + rex + venit + in + pace + Amen”. Miejscowy proboszcz ks. M. Libura wraz z Dozorem Kościelnym wystosowali pisemną prośbę o zwrot zajętego instrumentu, jak również o pozostawienie w parafii drugiego – z datą 1632 i napisem „Omnis spiritus laudet Dominum”. Miał on dla ludności szczególną wartość, albowiem pochodził jeszcze z czasów istnienia pierwszego kościoła. C. i K. Komenda Obwodowa w Pińczowie, pismem z 26 listopada, zawiadomiła urząd parafialny w Probołowicach, że oba dzwony aż do odwołania są zwolnione od rekwizycji. W związku z tym na początku grudnia zarząd parafii zwrócił się do władz okupacyjnych z zapytaniem, kiedy i gdzie ma się zgłosić po skonfiskowany dzwon. Pod koniec miesiąca otrzymał odpowiedź z komendy pińczowskiej, że o zwrocie dzwonu nie może być mowy, ponieważ wszystkie zarekwirowane instrumenty już dawno zostały odesłane na miejsce przeznaczenia⁵⁵.

Niekiedy walka o ocalenie dzwonów zaczynała się jeszcze przed zamierzoną rekwizycją. W lipcu 1916 roku administrator parafii Świniary, uprzedzony przez wachmistrza żandarmerii z soleckiego posterunku, pojechał niezwłocznie do c. i k. komendy powiatowej w Busku, gdzie udało mu się wyprosić zwolnienie od konfiskaty jednego dzwonu⁵⁶. W podobny sposób uratowano dwa starożytne dzwony w Krzęcicach i sygnaturkę w Strzemieszycach⁵⁷. Z kolei proboszcz w Proszowicach zaapelował bezpośrednio do Urzędu Konserwatorskiego w Krakowie i uzyskał tą drogą zwolnienie od rekwizycji dwóch instrumentów z XVII wieku. Potem tylko funkcjonariusz z c. i k. komendy obwodowej w Miechowie obejrzał je na miejscu, przerysował napisy oraz dekoracje, ale dzwonów nie kazał zdejmować⁵⁸.

W każdym razie dzięki szybkim działaniom księży (pisemna prośba i osobista interwencja u władz wojskowych) udało się ocalić od zagłady co najmniej 34 historyczne dzwony: 4 w parafii katedralnej w Kielcach, o czym była wyżej mowa, 3 (?) w Lelowie⁵⁹, po 2 w Busku, Goleniowach, Krzęcicach, Nowym Mieście Korczynie, Obiechowie, Proszowicach i Złotym Potoku, 2 lub 1 w Po-

⁵⁵ Urzędowa korespondencja w tej sprawie: ADK, Dzwonów zabranie, k. 196-196v, 204-204v, 208.

⁵⁶ Pozostałe instrumenty: dwa z dzwonnicy i trzeci z kaplicy cmentarnej zostały później zarekwirowane. Zob. Administrator parafii Biechów do Konsystorza Biskupiego w Kielcach, 8 XI 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 183-183v.

⁵⁷ Wicedziekan jędrzejowski ks. J. Zaleski (?) do Konsystorza Generalnego w Kielcach, Krzęcice, 3 I 1917, ADK, Dzwonów zabranie, k. 206; Okólnik dziekana dekanatu będzińskiego, [październik 1916], tamże, karta nlb. (pomiędzy 214 a 215). Proboszcz w Krzęcicach określił czas powstania obu dzwonów na XIV stulecie. Z kolei Wiśniewski, *Historyczny opis (...) w Jędrzejowskim*, s. 89 datuje je na wiek XV, a *Katalog zabytków*, t. 3, *Województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 3, *Powiat jędrzejowski*, Warszawa 1957, s. 16 i *Corpus*, t. 1, z. 2, nr 87, s. 96 na wiek XVI.

⁵⁸ Dzwony kościelne w Proszowicach, 18 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 147.

⁵⁹ W źródłach mowa jest ogólnie o dzwonach, bez podania ich liczby i czasu powstania. Wiśniewski, *Historyczny opis (...) w powiecie włoszczowskim*, s. 166 notuje 3 dzwony w lelowskiej dzwonnicy, z lat 1637 i 1642 oraz z XVIII stulecia. Największy z nich, wykonany w 1642 roku przez Benedykta Briota (Briotta, Briosta) z Lotaryngii, uległ zniszczeniu w czasie pożaru kościoła w

rębie Dzierżnej (źródła tego nie precyzują) oraz po 1 w Biechowie, Chodowie, Niegowonicach, Kossowie, Ostrowcach, Pałecznicy, Piasku Wielkim, Prandocinie, Przyłęku Szlacheckim, Strożyskach, Świnarach i Zielenicach⁶⁰.

Inną formą obrony dzwonów było ukrywanie ich przed władzami. W źródłach zachowały się informacje o trzech takich przypadkach, choć nie można wykluczyć, że było ich znacznie więcej. Praktyka taka stosowana była bowiem powszechnie na ziemiach polskich wszystkich trzech zaborów⁶¹, jak również później, w okresie II wojny światowej⁶². W Jerzmanowicach 29 sierpnia 1916 roku żołnierze usiłowali zająć dzwony, ale ich nie znaleźli, gdyż parafianie zdążyli je zawczasu ukryć. Uratowane instrumenty pochodziły z lat: 1545, 1548 i 1871. Podobnie uczynili mieszkańcy parafii Przyłek Szlachecki. Tu jednak zakopane w zbożu dwa dzwony zostały przez żołnierzy odnalezione i odwiezione do Secemina, gdzie przy odbijaniu okuć utracono przy każdym po jednym z sześciu kabłąków. Instrumenty te trafiły następnie do Włoszczowy, skąd staraniem proboszcza zwrócono jeden – historyczny, z XVII stulecia⁶³. Z kolei w Przegini 28 sierpnia 1916 roku z powodu protestów licznie zebranych kobiet i dzieci żandarmi zmuszeni byli zaniechać konfiskaty. Dwa miesiące później zaś, wykorzystując absencję księdza, parafianie pod osłoną nocy dzwony zdjęli i ukryli w niewiadomym miejscu⁶⁴.

Straty w liczbach

Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych można stwierdzić, że w wyniku rekwizycji na cele militarne diecezja kielecka utraciła co najmniej 181 dzwonów kościelnych, w tym wiele instrumentów zabytkowych, wyróżniających się rozbudowanymi inskrypcjami i/lub piękną dekoracją ornamentalno-figuralną. W tej liczbie znalazło się 5 dzwonów z wieku XVII, 10 z wieku XVIII oraz 15 z XIX i początku następnego stulecia, jak również szereg innych, niewiadomego pochodzenia (por. Aneks). W sumie stratami dotkniętych zostało 121 parafii⁶⁵ na 249 istniejących, a więc niemal co druga parafia w diecezji. Najbardziej огоłocone

wrześniu 1939 roku. Zob. Karkocha, *Zabytkowe dzwony kościelne na terenie diecezji kieleckiej*, s. 180.

⁶⁰ ADK, Dzwonów zabranie, k. 132, 134-134v, 140v, 143, 147, 164v, 174, 176, 182, 183v-186, 197v, 198v-199, 206, 250; ADK, Straty kościelne, k. 173, 229, 239, 273.

⁶¹ Zob. choćby Smirnow, *Dzwony czy armaty*.

⁶² M. Karkocha, *Dzwony kościelne utracone w czasie II wojny światowej z terenu diecezji kieleckiej. Przyczynek do zagadnienia*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 13 (2014) nr 2, s. 97; też, *Straty materialne Kościoła katolickiego na terenie diecezji kieleckiej w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 14 (2015) nr 1, s. 101-103; Gołos, *Wstęp*, w: *Straty wojenne*, t. 1, s. 17; S. Banach, *Archidiecezja warszawska w latach 1939-1945. Zniszczenia obiektów sakralnych*, Dąbów-Łódź 2001, s. 136-140.

⁶³ Proboszcz parafii Przyłek Szlachecki do (?), 19 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 176.

⁶⁴ Pismo okólne dziekana dekanatu olkuskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 150v-151.

⁶⁵ Ks. Tomasz Gocel (*Władze diecezji kieleckiej*, s. 189) podaje, że rekwizycjami dzwonów dotknięte zostały 54 parafie diecezji kieleckiej. W swoich wyliczeniach nie uwzględnił on jednak materiałów z ADK, Straty kościelne i nie wyzyskał w całości dokumentów z ADK, Dzwonów zabranie.

z dzwonów zostały świątynie w dekanatach miechowskim i pińczowskim, najmniej zaś w dekanatach olkuskim i, jak się wydaje, kieleckim. Główna akcja rekwizycyjna przeprowadzona została w okresie od lipca do końca września 1916 roku – zajęto wówczas przynajmniej 110 instrumentów⁶⁶. Dalszych kilka zostało zagarniętych w listopadzie tego roku. O konfiskatach z lat późniejszych (1917, 1918) w przebadanych zespołach archiwalnych brakuje danych. Dzięki przymusowym rekwizycjom władze wojskowe pozyskały bez mała 29 ton cennego surowca do produkcji broni i amunicji, w tym 1600 kg z samego dekanatu miechowskiego⁶⁷.

Największe straty pod względem liczbowym poniosła parafia Dąbrowa Górnicza, w której skonfiskowano aż 4 instrumenty o łącznej wadze ponad 820 kg⁶⁸. Największy zarekwirowany dzwon – o wadze 700 kg – stanowił własność parafii pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Kijach⁶⁹. Niewiele mniejsze dzwony utraciły kościoły w Nivce i Gołonogu (odpowiednio 605 i 549 kg)⁷⁰. Najstarszy zagrabiony instrument został odlany w 1617 roku i pochodził z kościoła w Poborowicach (ob. Dobranowice). Ważył 180 kg i miał łacińską inskrypcję „Sit nomen Domini benedictum in saecula anno domini 1617 Gerzi Obalkowski”⁷¹. Najmłodsze dzwony – dla parafian niejednokrotnie cenniejsze od zabytkowych, bo im bliższe – sprawiono w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku⁷².

Odszkodowania

Za zajęte dzwony kościelne parafie miały otrzymać od władz austriackich rekompensatę finansową. Podstawą ubiegania się o odszkodowania miały być kwity rekwizycyjne otrzymywane przez administratorów poszczególnych parafii, w których wyszczególniona była liczba skonfiskowanych dzwonów i ich waga. Kwestię tę regulowało rozporządzenie c. i k. generalnego gubernatora wojskowe-

⁶⁶ W wielu dokumentach brakuje informacji o dacie zajęcia dzwonów. W przypadku sprawozdań i kwestionariuszy ankiet nadsyłanych do Konsystorza Kieleckiego w czasie wojny pośrednio można o tym wnioskować z daty sporządzenia notatki.

⁶⁷ Wykaz dzwonów zarekwirowanych, ADK, Dzwonów zabranie, k. 243 oraz Aneks na końcu niniejszego tekstu.

⁶⁸ Okólnik dziekana dekanatu będzińskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, karta nlb. (między 214 a 215).

⁶⁹ Formularz: Straty w świątyniach i majątku kościelnym w czasie wojny 1914-1916 r. włączenie, ADK, Straty kościelne, k. 84.

⁷⁰ Okólnik dziekana dekanatu będzińskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, karta nlb. (między 214 a 215); Urząd parafialny w Nivce do Wysokiej Władzy Diecezjalnej w Kielcach, 7 IV 1918, ADK, Straty kościelne, k. 108.

⁷¹ Proboszcz parafii Poborowice do dziekana w Proszowicach, 17 X 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 142; Urząd parafialny Poborowice do urzędu dziekanalnego w Proszowicach, 7 IV 1919, ADK, Straty kościelne, k. 161. Wiśniewski, *Dekanat miechowski*, s. 170 notuje nieco inną datę odlewu (1615) i nazwisko ludwisarza (Gerzi Obalowski), co najpewniej należy przypisać błędnemu odczytaniu inskrypcji. Instrument miał na płaszczy plakietki z wizerunkami Matki Boskiej i św. Stanisława oraz medalion z herbem Prawdzic.

⁷² Były to dwa dzwony z Raławic Miech. z roku 1901 oraz po jednym z Pobiednika Małego (po 1900), Wrocimowic (1905) i Korytnicy (1909), zob. Aneks. Poza datami odlewu, brak bliższych informacji (inskrpcje, zdobienia itp.) o tych zabytkach.

go z 25 stycznia 1917 roku dotyczące zajęcia i przymusowej sprzedaży metali, w którym ustalono wynagrodzenie za 1 kg wagi dzwonu (łącznie ze stopami żelaznymi) na 2 korony i 50 halerzy. W związku z tym władze okupacyjne w sierpniu tego roku zwróciły się do Konsystorza Biskupiego w Kielcach z prośbą o nadesłanie wszystkich znajdujących się w jego posiadaniu pokwitowań zajętych dzwonów do Centrali Surowców przy Wojskowym Generalnym Gubernatorstwie w Lublinie, jak również o przedłożenie dokładnej listy pozostałych jeszcze dzwonów sakralnych i dachów miedzianych w obrębie C. i K. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce. Zapłata za zajęte dzwony miała nastąpić natychmiast po przekazaniu przez konsystorz pokwitowań wraz z listą dzwonów i dachów miedzianych. Wyrażano przy tym nadzieję, że „(...) uiszczzone wynagrodzenie ulokowane będzie na procent i administrowane jako odrębne fundusze na zakup w swoim czasie nowych dzwonów”⁷³. Dnia 5 sierpnia 1918 roku C. i K. Naczelna Komenda Armii Austro-Węgier (rozporządzeniem M.V. Nr. 326373) podwyższyła wysokość wynagrodzenia za 1 kg metalu pozyskanego z dzwonów do 3 koron⁷⁴. Jednak władze austriackie nigdy nie przystąpiły do wypłat za zarekwirowane dzwony, toteż parafie już w odrodzonej Rzeczypospolitej własnym sumptem musiały uzupełniać poniesione w tym względzie straty. Na nowe instrumenty niekiedy trzeba było czekać długie lata, jak w Olesznie, gdzie dopiero w 1931 roku sprawiono 3 dzwony z brązu powstałe w Odlewni Braci Felczyńskich w Przemyśle⁷⁵, czy w Drugni, gdzie 4 lata później zakupiono duży dzwon o wadze 400 kg⁷⁶. Z kolei parafia w Brzesku Nowym doczekała się 2 nowych dzwonów na krótko przed II wojną światową (1936), które padły potem łupem Niemców (1941)⁷⁷.

W ogniu walk frontowych

Rekwizycje na cele militarne były wprawdzie zasadniczą, ale nie jedyną przyczyną utraty dzwonów sakralnych w czasie I wojny światowej. Do przyczyn takich należy zaliczyć także bezpośrednie działania militarne. Z nielicznych zachowanych informacji wynika, że przepadło w ten sposób przynajmniej kilka przeważnie wysokiej klasy zabytków. Już w pierwszym miesiącu wojny w wyniku ostrzału artyleryjskiego wojsk niemieckich zostały zburzone do połowy dwie wieże kościoła pocysterskiego w Jędrzejowie. Na jednej z nich stopiła się w ogniu „piękna” sygnaturka, na drugiej zaś spłonął „starożytny i cenny zegar”⁷⁸. W trakcie walk pozycyjnych toczonych od połowy listopada do połowy grudnia 1914 roku znacz-

⁷³ Generalny gubernator lubelski S. Szeptycki do Konsystorza Biskupiego w Kielcach, Lublin, sierpień 1917, ADK, Dzwonów zabranie, k. 228v.

⁷⁴ Generalny gubernator lubelski Anton Lipoścak do biskupa Augustyna Łosińskiego, Lublin, 30 IX 1918, ADK, Dzwonów zabranie, k. 246v.

⁷⁵ Dwa mniejsze dzwony wykonane wiosną 1941 roku padły następnie łupem Niemców. Por. T. Przybylski, *Zarys dziejów parafii Oleszno w diecezji kieleckiej*, Oleszno 1985, s. 14-15.

⁷⁶ ADK, Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941-1947, sygn. OD-11/4, k. 9.

⁷⁷ Tamże, k. 122-123. Por. też Karkocha, *Dzwony kościelne utracone*, s. 107 (Aneks).

⁷⁸ Kwestionariusz ankiety: Opis uszkodzenia kościoła, plebanii, budynków plebańskich i kościelnych, ADK, Straty kościelne, k. 320.

nych zniszczeń doznał kościół w Sępowie, narażony na codzienne bombardowania, a w wolnostojącej dzwonnicy zostały rozbite na kawałki dwa dzwony. To, co z nich pozostało, zagrabili żołnierze austriacy we wrześniu 1916 roku. Ocalała jedynie sygnaturka na wieży kościelnej⁷⁹. W ogniu walk frontowych w listopadzie 1914 roku przepadły również instrumenty z kościoła parafialnego w Sułoszowie. „(...) metal rozpalony wsączył się w mur, zmieszał z piaskiem, tak że nawet śladu z dzwonów nie ma” – pisał miejscowy proboszcz⁸⁰. W podobnych okolicznościach utracone zostały dzwony w Janowie (8 grudnia 1914)⁸¹ i uszkodzona sygnaturka w Strzegowie⁸².

Zbiórki złomu

Ostatnim wreszcie powodem utraty dzwonów z terenu diecezji kieleckiej były zbiórki metali, prowadzone przez władze wojskowe w drugim roku i kolejnych latach wojny, aczkolwiek odsetek przepadłych tą drogą zabytków był już niewielki. W przebadanych zespołach archiwalnych natrafiono zaledwie na jedną taką wzmiankę. Dotyczy ona instrumentu z kościoła parafialnego w Zadrożu, o wadze 250 funtów, który jako nieczynny (pęknięty) został zabrany w czasie zbiórki miedzi i mosiądzu w 1915 roku. Nie wiadomo jednak, czy proboszcz oddał go dobrowolnie, czy też dzwon został zajęty siłą. Parafia nie otrzymała z tego tytułu żadnego pokwitowania⁸³.

Reasumując, w czasie I wojny światowej diecezja kielecka utraciła prawie 190 dzwonów i sygnaturek kościelnych, a więc nieco więcej niż w ostatniej wojnie światowej⁸⁴. Gros z tej liczby (co najmniej 182) zostało zagarniętych przez austriacko-węgierskie władze okupacyjne w czasie zbiórek metali i rekwizycji, dalszych kilka uległo zniszczeniu w ogniu walk frontowych. Największe nasilenie akcji rekwizycyjnej nastąpiło latem 1916 roku. Z wyłączeniem szczególnie cennych instrumentów, odlanych przed 1600 rokiem, obowiązywała najpierw konieczność

⁷⁹ Pismo okólne dziekana dekanatu olkuskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 150v-151; Kwestionariusz ankiety: Opis uszkodzenia kościoła, plebanii, budynków plebańskich i kościelnych, ADK, Straty kościelne, k. 38; Administrator parafii ks. Jan Sapinski do Konsystorza Kieleckiego, w pierwszym tygodniu kwietnia 1919, ADK, Straty kościelne, k. 230v.

⁸⁰ Pismo okólne dziekana dekanatu olkuskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 150v-151.

⁸¹ Odpowiedzi kapłanów dekanatu żareckiego odnośnie do zarekwirowanych dzwonów z kościołów ich pieczy powierzonych, ADK, Dzwonów zabranie, k. 132v; Urząd parafialny w Żarkach do Konsystorza Biskupiego w Kielcach, 1 (?) VIII 1919, ADK, Dzwonów zabranie, k. 252.

⁸² Kwestionariusz ankiety: Opis uszkodzenia kościoła, plebanii, budynków plebańskich i kościelnych, ADK, Straty kościelne, k. 47.

⁸³ Pismo okólne dziekana dekanatu olkuskiego, październik 1916, ADK, Dzwonów zabranie, k. 150v-151.

⁸⁴ W latach 1941-1944 kościoły diecezji kieleckiej utraciły ok. 175 dzwonów w wyniku rekwizycji i co najmniej kilka w wyniku działań wojennych. Zob. Karkocha, *Dzwony kościelne utracone*, s. 97, 105-106; też, *Straty materialne Kościoła katolickiego*, s. 99-103.

odstawienia, a potem ewentualny ich zwrot. Nacisk na szybkie zdawanie dzwonów oraz liczne nadużycia władz powodowały, że do składnic trafiały również instrumenty, które zdecydowanie nie podlegały konfiskacie. Niektóre z nich, w wyniku pisemnej apelacji i/lub bezpośredniej interwencji u władz wojskowych, udało się ocalić od przetopienia na armaty, jednak znaczna część – 5 z XVII i 10 z XVIII wieku – przepadła bezpowrotnie. Przywiązani do swych dzwonów parafianie wszelkimi dostępnymi sposobami starali się ratować je od zagłady. Jedną z takich form obrony była akcja zakopywania i ukrywania zagrożonych instrumentów, inną – oddawanie równowartości złomu metali kolorowych.

Niestety, braki i nieścisłości występujące w materiale źródłowym uniemożliwiają pełne oszacowanie strat dzwonów kościelnych doznanych przez parafie rzymskokatolickie w granicach ówczesnej diecezji kieleckiej. W przyszłości badania takie winny być kontynuowane, a baza źródłowa poszerzona o dokumenty przechowywane w archiwach państwowych i przede wszystkim parafialnych. Jednak aby efekty tych badań były w pełni zadowalające, potrzebne jest stabilne i długotrwałe finansowanie, zabezpieczone np. grantem ministerialnym.

ANEKS

Dzwony świątyni katolickich skonfiskowane w diecezji kieleckiej w czasie I wojny światowej

Lp.	Parafia	Ilość	Waga (w kg)	Rok odlewu	Data rekwizycji	Charaktery- styka przed- miotu	Uwagi
A. Gubernia kielecka							
I. Dekanat i powiat jędrzejowski							
1	Jędrzejów, św. Trójcy	–	–	–	–		
2	Jędrzejów, bł. Wincentego Kadłubka	–	–	–	–		W 1914 roku zniszczeniu uległa sygnaturka na jednej z wież kościelnych
3	Brzegi	2	300	·	16 VIII 1916		
4	Chomentów	1	200	·	1916		
5	Ciarno	–	–	–	–		
6	Imielno	1	250	·	19 VIII 1916		
7	Korytnica	2	184 57	1909 1817	1916		Dzwony o wadze 449 i 125 lb
8	Kozłów	–	–	–	–		
9	Krzcięcice	1	141,5	·	14 VIII 1916	Mały, bez napisów	

10	Łukowa	1	25	·	1916	55 lb	
11	Małogoszcz	–	–	–	–		
12	Mierzwin	1	ok. 400 lb	·	23 VIII 1916		
13	Mieronice Wodz.	1	200	·	14 VIII 1916	Mniejszy	
14	Mnichów	–	–	–	–		
15	Mokrsko Dolne	1	192	·	16 VIII 1916		
16	Mstyczów	–	–	–	–		
17	Nagłowice	–	–	–	–		
18	Nawarzyce	1+1	178 20	1893 ·	17 VIII 1916		Dzwon duży odlano z materiału pozostałego po stopionych w pożarze 3 dzwonach; z tych największy, z 1747 roku, powstał w warsztacie znanego ludwisarza Johanna Gottfrieda Anthony'ego
19	Oksa	–	–	–	–		
20	Piotrkowice	1	150	·	18 VIII 1916	Mniejszy	
21	Rakoszyn	–	–	–	–		
22	Rembieszyc	–	–	–	–		
23	Sędziszów	1	350	·	1916		
24	Sobków	2	233,5 128	·	1916		
25	Tarnawa	2	180	·	20 VIII 1916	Oba małe	
26	Węgleszyn	1	250	·	22 VIII 1916		
27	Wodzisław	1	350	·	22 VIII 1916	Mniejszy	
28	Wrocierz	1	230	·	17 VIII 1916	Średni	
29	Złotniki	–	–	–	–		

II. Dekanat i powiat kielecki							
1	Bolmin	·	·	·	·		
2	Brzeziny	·	·	·	·		
3	Chęciny	—	—	—	—		
4	Daleszyce	·	·	·	·		
5	Kielce, katedralna	—	—	—	—		Zarekwirowane dzwony zwrócono
6	Kielce, św. Wojciecha	·	·	·	·		
7	Kielce, św. Krzyża	·	·	·	·		
8	Leszczyny	·	·	·	·		
9	Łopuszno	·	·	·	·		
III. Dekanat i powiat miechowski							
1	Biórków	·	·	·	·		
2	Brzesko Nowe	2	261,6 85,6	· 1702	19 IX 1916	Na większym dzwonie brak napisów. Na mniej- szym napis „Laudate Dominum in cymbalis bene sonantibus. Anno Domini 1702”, z mo- nogramami Jezusa i Marii	
3	Czaple Wielkie	1	213,5/ 215	1899	25 IX 1916		Zostały 2 dzwony, w tym historyczny z 1111 roku
4	Chodów	—	—	—	—		
5	Gołcza	1+1	150	·	29 VIII 1916	Waga 122,7 i 56 lb	Został największy historyczny dzwon
6	Goszcza	1	120	·	11 IX 1916	Mniejszy	
7	Hebódów	1	205	1792	19 IX 1916	Napis „Hodie si vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda vestra. Ps. 94 A.D. 1806”	Zajęto największy dzwon

8	Igołomia	1	373	1727	20 IX 1916	Napis „Gloria tibi Trinitas”	
9	Iwanowice	2	360	·	11 IX 1916		
10	Kalina Wielka	1		1686	23 XI 1916	Napis „Desus Dimitte Peccata Dolenti Ostende Gratiam Lugenti Oro 1686 AND P.K.”	Wiśniewski 1917, s. 60 notuje nieco inny napis: „Dimitte peccata dolenti ostende gratiam Deus / ANC PK”; pozostał większy dzwon z 1686 roku
11	Koniusza	1 (?)	311	·			Zachowały się dzwony z 1759, 1781 i 1812 roku. Wiśniewski 1917, s. 68 podaje, że był też dzwon „Wiktoria” z 1847 roku, zapewne tożsamy ze skonfiskowanym
12	Kozłów	1	132	·			
13	Książ Mały	1 (?)	·	·	1916		
14	Książ Wielki	—	—	—	—		
15	Luborzyca	2	389 125	1884 1871	12 IX 1916		
16	Łętkowice	1	120	·	6 IX 1916		
17	Miechów	—	—	—	—		
18	Nasiechowice	—	—	—	—		
19	Niedźwiedź	1	299	·	1916		
20	Niegardów	1	161,8	·	13 IX 1916		
21	Pałecznica	1+1	164 33	·	5 IX 1916		Zabrano najpierw największy dzwon, pochodzący z XV wieku, ale na prośbę proboszcza zwrócono go parafii, a wzięto potem 2 mniejsze
22	Pobiednik Mały	1	100	po 1900		Przelany ze starszego	

23	Poborowice	1	180	1617	21 IX 1916	Napis „Sit nomen Domini benedictum in saecula anno domini 1617 Gerzi Obalkowski”	
24	Poręba Górna	1	205	1894	5 IX 1916	Dzwon „Józef”	
25	Prandocin	–	–	–	–		6 IX 1916 roku został zajęty dzwon z 1736 roku, który potem zwrócono
26	Proszowice	–	–	–	–		
27	Raławice Miech.	2	159 72	1901 1901	1916		Kwit rek wizycyjny z datą 23 II 1916
28	Radziemice	1	98/100	·	6 IX 1916		
29	Słaboszów	2	·	·	23 XI 1916		
30	Sławice	1 (?)	·	·	1916		
31	Słomniki	–	–	–	–		
32	Szreniawa	1+1	155 19	·	1916		
33	Tczycza	1	78	·	1916		
34	Ulina Wielka	1	94,5	·	28 VIII 1916		
35	Uniejów	1	344	·	1916		
36	Wawrzeńczyce	2	463 47,3	1694 ·	22 IX 1916	Większy dzwon „Zygmunt”	Pozostał większy dzwon i sygnaturka
37	Więclawice	1	303	1742	12 IX 1916	Największy	Waga dzwonu podana bez serca

38	Wrocimowice	2	128 57	1640 1905	24 VIII 1916	Na większym dzwonie napis „Anno Domini 1640”. Na mniejszym: „Imię dzwonu Piotr. Za rzą- dów paster- skich i stara- niem X. Piotra Pawła Kosa- kowskiego przelany w roku 1905 przez Józefa Dorożyńskiego z Węgrowa”	
39	Wysocice	1	40	·	28 VIII 1916		Najmniejszy z 3 dzwonów
40	Zielenice	—	—	—	—		Zarekwirowano dzwon z 1886 roku, ale staraniem proboszcza potem go zwrócono
41	Żembocin	2	200	1803	1916		Drugi dzwon bez daty
IV. Dekanat i powiat olkuski							
1	Biały Kościół	—	—	—	—		
2	Bolesław	·	·	·	·		
3	Bydlin	·	·	·	·		
4	Czechło	·	·	·	·		
5	Chlina	·	·	·	·		
6	Giebło	·	·	·	·		
7	Gołaczowy	—	—	—	—		
8	Gorenice	·	·	·	·		
9	Imbramowice	—	—	—	—		
10	Jangrot	·	·	·	·		
11	Jerzmanowice	—	—	—	—		Dzwony ukryto
12	Kidów	·	·	·	·		
13	Korzkiew	·	·	·	·		
14	Kroczyce	·	·	·	·		
15	Łany Wielkie	·	·	·	·		

16	Minoga	—	—	—	—		
17	Ogrodzieniec	·	·	·	·		
18	Olkusz	·	·	·	·		
19	Pilica	—	—	—	—		
20	Poręba Dzierżna	·	·	·	·		Z powodu usilnych nalegań parafian rekwizycja w dniu 24 VIII 1916 roku została zaniechana. Nie udało się ustalić, czy odbyła się później
21	Przegonia	—	—	—	—		Parafianie ukryli dzwony
22	Raławice	·	·	·	·		
23	Sąspów	—	—	—	—		Dzwony w 1914 roku zostały rozbite na kawałki, pozostałość zabrali żołnierze austriaccy w 1916 roku
24	Sieciechowice	—	—	—	—		
25	Skąła	—	—	—	—		
26	Sławków	·	·	·	·		
27	Smardzewice	—	—	—	—		
28	Strzegowa	—	—	—	—		W trakcie działań wojennych uszkodzona została sygnaturka
29	Sułoszowa	—	—	—	—		Dzwony stopiły się w czasie pożaru kościoła w listopadzie 1914 roku
30	Wolbrom	—	—	—	—		
31	Zadroże	—	—	—	—		Jeden pęknięty dzwon (250 lb) został oddany podczas zbiórki złomu w 1915 roku
32	Żarnowiec	·	·	·	·		

V. Dekanat i powiat pińczowski							
1	Bejsce	2	473	·	2 IX 1916		
2	Bobin	1	130	·	1916		
3	Bogucice	1	17 (?)	·	25 VIII 1916	Dzwon zabytkowy	
4	Chroberz	2	450	·	1916		
5	Cudzynowice	–	–	–	–		
6	Czarnocin	·	·	·	·		
7	Działoszyce	–	–	–	–		
8	Dzierążnia	1 (?)	·	·	1916		
9	Gorzaków	1	51	·	5 IX 1916		
10	Góry	1	350	·	16 IX 1916		Zajęto większy dzwon
11	Hotel Czerwony	·	·	·	·		
12	Jurków	·	·	·	·		
13	Kazimierza Mała	1	230	·	1 IX 1916		Pozostał 1 dzwon
14	Kazimierza Wielka	2	191	1633 1733	2 IX 1916		
15	Kije	2	701/ 700 + 200	·	22 VIII 1916		
16	Kocina	1	·	·	1916		
17	Korczyn Stary	1	128	·	IX 1916		Zostały 2 dzwony
18	Kościelec	2	394/397	·	6 IX 1916		
19	Koszyce	–	–	–	–		
20	Krzyżanowice	1	·	·	1916		
21	Książnice Wielkie	1	370	·	1916		
22	Małuszów	1	23/26	·	7 IX 1916		
23	Michałów	1	267/273	·	11 IX 1916	Bez napisów	Zabrano mniejszy dzwon, najpierw rozbito go na kawałki
24	Młodzawy	–	–	–	–		
25	Opatowice	2	400	·	31 VIII 1916		
26	Pęczyska	1	ok. 700 lb	·		Dzwon średni	
27	Pińczów, klasztor	1+1	105 lb 48 lb	1775 1775	21 VIII 1916		

28	Probołowice	1	280/ 311	1727	29 VIII 1916	Na płaszczu wizerunek Chrystusa błogosławią- cego, data odlewu i napis „Xrystus + rex + venit + in + pace + Amen”	Pozostał dzwon z 1632 roku z napisem „Omnis spiryus laudet Dominum”, wagi ok. 600 lb
20	Przemków	2	180 80	·	1916		Jeden dzwon przy zdejmowaniu uległ rozbiciu
30	Rachwałowice	1	75	·	1916		
31	Rogów	2	260	·	30 VIII 1916		
32	Sancygniów	1 (?)	300	·	1916		
33	Skalbmierz	·	·	·	·		
34	Sokolina	·	·	·	·		
35	Stradów	1	·	·	·	Dzwon duży, „z pięknym harmonijnym głosem”	
36	Wiślica	·	·	·	·		
37	Witów	1	161	·	1916		
38	Wolica	1	260 (?) / ok. 300 lb	·	9 VIII 1916		
39	Zagość	1	250	·	1916		
VI. Dekanat i powiat stopnicki							
1	Beszowa	2+1	295 52 14/22	·	5 VII 1916		
2	Biechów	1	228	·	VII 1916		Zwrócono dzwon z XVI wieku
3	Busko	1	22	·	1916	Mały, uszkodzony	
4	Chmielnik	—	—	—	—		
5	Dobrowoda	2	350	·	1916		Pozostała sygnaturka

6	Drugnia	2	270 114	1870 1898	30 VI 1915 (?)	Dzwon duży, o wadze 627,5 lb, z na- pisem „Plango mortuos, voco vivos”. Dzwon „Wawrzyniec”, średni, o wadze 299 lb, z napisem „Sumptibus parochianorum, nomen meum Laurentius”	Wydaje się, że spisujący sprawozdanie proboszcz popełnił błąd w dacie rekwizycji; zapew- ne chodzi o rok 1916. Według Wiśniewskiego 1929, s. 82 dzwon z 1898 roku w dzwonnicy pozostał
7	Gnojno	—	—	—	—		
8	Janina	·	·	·	·		
9	Kargów	·	·	·	·		
10	Koniemłoty	·	·	·	·		
11	Kotuszów	1	·	·	1916		
12	Kurozwęki	—	—	—	—		Austriacy usiłowali zarekwirować dzwony siłą, jednak bezsukutecznie
13	Lisów	—	—	—	—		Dzwonów nie zabrano, bo wisały wysoko na dzwonnicy i były trudności z ich zdjęciem
14	Nowe Miasto Korczyn	1	300	·	28 VII 1916		Po interwencji proboszcza zwrócono po jednym dzwonie z kościoła i klasztoru
15	Oleśnica	·	·	·	·		
16	Ostrowce	1	204	·	5 VII 1916		Zwrócono mały dzwon o wadze 79,5 kg
17	Pacanów	1	1158 lb	·	VII (?) 1916		Kwit rekwizycyjny nosi datę 1 VIII 1916
18	Piasek Wielki	2	150	·	1916		Największy dzwon zwrócono parafii

19	Pierzchnica	1+1	101 6,5	·	VII 1916	Dzwon „Małgorzata”	Kwit rek wizycyjny nosi datę 30 VII 1916
20	Piotrkowice	—	—	—	—		
21	Potok	2	601 lb	·	29 VII 1916		Został największy dzwon
22	Sędziejowice	—	—	—	—		
23	Solec	2	310	·	1916		
24	Stopnica	·	·	·	·		
25	Strożyska	1 (?)	250	·	1916		Zwrócono dzwon z 1712 roku
26	Szaniec	3	66 46 17	·	1916		
27	Szczaworyż	·	·	·	·		
28	Szydłów	1 + 2 (?)	·	·	1916	1) dar ks. Za- charskiego; 2) małe dzwonki	
29	Świniary	3	220	·	VII (?) 1916		Zarekwirowano 2 małe dzwony z kościoła i trzeci z kaplicy cmentarnej
30	Tuczempy	·	·	·	·		
31	Zborówek	·	·	·	·		
VII. Dekanat i powiat włoszczowski							
1	Bebelno	·	·	·	·		
2	Chlewice	2	82 48,5	·	18 VII 1916		
3	Chrzastów	·	·	·	·		
4	Czarnca	—	—	—	—		
5	Drochlin	·	·	·	·		
6	Dzierzgow	1	250	·	22 VII 1916	Mniejszy	
7	Goleniowy	—	—	—	—		Dwa dzwony zarekwirowane w 1916 roku oddano po interwencji proboszcza
8	Irządze	·	·	·	·		
9	Kluczewsko	1+1	220	·	1916		

10	Konieczno	1+2	470	·	1916		
11	Kossów	1	250	·	1916		Zwrócono 1 dzwon
12	Krasocin	2	360	·	1916		
13	Kuczków	·	·	·	·		
14	Kurzelów	—	—	—	—		
15	Lelów	1	300	·	24 VII 1916	Nieużywany, pęknięty, znajdujący się w kruchcie	
16	Moskarzew	1	·	·	1916		
17	Nakło	—	—	—	—		
18	Obiechów	1	40	·	25 VII 1916		Zwrócono 2 zabytkowe dzwony z 1213 i 1625 roku
19	Oleszno	3	·	1742 1761 ·	·		
20	Podlesie	·	·	·	·		
21	Przyłęk Szlachecki	1	200	·	24 VII 1916	Mniejszy, bez napisów	Dzwon z 1604 roku został zwrócony
22	Rokitno	1	120	·	1916		Pęknięty
23	Secemin	1	180	·	1916		
24	Słupia	—	—	—	—		Zarekwirowany dzwon z 1595 roku zwrócono
25	Staromieście	·	·	·	·		
26	Szczekociny	—	—	—	—		
27	Włoszczowa	1+1	480	·	1916		
B. Gubernia piotrkowska VIII. Dekanat i powiat będziński							
1	Będzin	·	·	·	·		
2	Bobrowniki	·	·	·	·		
3	Chruszczobród	·	·	·	·		
4	Ciągowice	·	·	·	·		
5	Czeladź	·	·	·	·		
6	Dąbrowa Górnica	3+1	542 175 98,5 9	·	1916		

7	Gołonóg	2	549 179	·	25 VII 1916		
8	Grodziec	·	·	·	·		
9	Koziegłowy	·	·	·	·		
10	Koziegłówki	·	·	·	·		
11	Kromolów	·	·	·	·		
12	Łęka	·	·	·	·		
13	Mrzygłód	·	·	·	·		
14	Myszków	—	—	—	—		
15	Niegowa	2	243 lb 138 lb	·	25 VII 1916		Pozostała sygnaturka
16	Niegowonice	2	·	·	1916 (?)		Zwrócono największy dzwon
17	Niwka	2	605 302	·	25 VII 1916		
18	Pińczyce	·	·	·	·		
19	Pogoń	·	·	·	·		
20	Poręba Mrzygłodzka	·	·	·	·		
21	Przybynów	2	536	·	7 VIII 1916		
22	Sączów	·	·	·	·		
23	Sielec Nowy	·	·	·	·		
24	Sielec Stary vel Zięciów	·	·	·	·		
25	Siemonia	·	·	·	·		
26	Strzemieszyce	1	58	·	25 VII 1916		Został 1 dzwon
27	Siewierz	·	·	·	·		
28	Skarżyce	2	15 lb 15 lb		VIII 1916		Ocalał dzwon większy, o wadze 140 kg
29	Sosnowlec	·	·	·	·		
30	Targoszyce	·	·	·	·		
31	Wojkowice	·	·	·	·		
32	Włodowice	—	—	—	—		
33	Zagórze	3	268 149 50	·	25 VII 1916		
34	Zawiercie	·	·	·	·		
35	Ząbkowice	·	·	·	·		

36	Żarki	2	445 378	·	1916		Pozostał dzwon średni i sygnaturka
37	Żychcice	·	·	·	·		
IX. Dekanat będziński, dystrykt częstochowski							
1	Janów	–	–	–	–		Dzwony stopiły się w pożarze (8 XII 1914)
2	Olsztyn	2	344	·	10 VIII 1916		
3	Złoty Potok	–	–	–	–		Zarekwirowano 2 dzwony, które potem zwrócono
4	Żrembice	1	350	·	10 VIII 1916	Zabytkowy	Została sygnaturka
Łącznie		ok. 181	28 494,8/ 28 589,3				

Legenda:

(1 + 1) – dzwon i sygnaturka, względnie małe dzwonki kościelne

(–) – brak zjawiska (parafia nie została dotknięta rekwizycją lub nastąpił zwrot zajętych dzwonów)

(·) – brak danych

(/) – różne wartości (waga) dla tego samego zabytku

(?) – dane niepewne

lb – funty

Wiśniewski 1917 – J. Wiśniewski, *Dekanat miechowski*, Radom 1917 (reprint: Kielce 2000)Wiśniewski 1929 – J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickiem*,

Marjówka 1929 (reprint: Kielce 2000).

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Akta konsystorskie. Dzwonów zabranie podczas wojny, 1831-1922, sygn. OG-10/12; Akta konsystorskie. Straty kościelne podczas wojny światowej, 1914-1921, sygn. OG-10/14

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Kielcach (ADK)

Akta konsystorskie. Dzwonów zabranie podczas wojny, 1831-1922, sygn. OG-10/12

Akta konsystorskie. Straty kościelne podczas wojny światowej, 1914-1921, sygn. OG-10/14

Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941-1947, sygn. OD-11/4

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Kielcach (WUOZ)

Karty ewidencyjne zabytków ruchomych (tzw. białe karty)

Kielce, kościół katedralny, Dzwon z 1527 r., oprac. D. Paprocka, 1966 r.

Kielce, kościół katedralny, Dzwon z 1789 r., oprac. D. Paprocka, 1966 r.
Kielce, kościół katedralny, Dzwon z XIX w., oprac. D. Paprocka, 1966 r.
Obiechów, kościół pw. Nawiedzenia NMP, Dzwon z XV w., oprac. E. Polanowska, 2011 r.

Źródła drukowane i wydawnictwa źródłowe

Corpus inscriptionum Poloniae, t. 1, *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 1, *Miasto Kielce i powiat kielecki*, wydała, wstępem i komentarzem opatrzyła B. Trelińska, Kielce 1975; z. 2, *Jędrzejów i region jędrzejowski*, wydała, wstępem i komentarzem opatrzyła B. Trelińska, Kielce 1978.
Elenchus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Kielcensis pro Anno Domini 1914, b.m.w. 1914.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 3, *Województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 3, *Powiat jędrzejowski*, Warszawa 1957; z. 4, *Powiat kielecki*, Warszawa 1957.

Prasa

„Przegląd Diecezjalny. Miesięcznik pasterski diecezji kieleckiej”, 1917-1918, 1921.

Opracowania

Banach Stanisław, *Archidiecezja warszawska w latach 1939-1945. Zniszczenia obiektów sakralnych*, Dalków-Łódź 2001.
Bujak Grzegorz, *Organizacja dekanalna diecezji kieleckiej w latach 1911-1925*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 92 (2009) s. 5-14.
Gapys Jerzy, *Wojenne dzieje parafii kieleckiej w świetle ogłoszeń parafialnych 1939-1941. Wybrane zagadnienia*, w: *850 lat katedry pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kielcach*, red. B. Wojciechowska, T. Gocel, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2021, s. 185-208.
Gocel Tomasz, *Władze diecezji kieleckiej wobec problemów Wielkiej Wojny i pierwszych lat niepodległości (1914-1921)*, w: „*Na stos rzuciliśmy nasz życia los*”. *W rocznicę odzyskania niepodległości*, red. S. Wiech, M. Zawisza, Kielce-Warszawa 2023, s. 182-199.
Jamski Piotr, „*Inter arma silent campanae*”. *Akcja Polskiego Ratownictwa Dzwonowego w Rosji w latach 1915-1923*, „Szkoła Nawigatorów”, (2013) nr 1, s. 88-96.
Jamski Piotr, *Spóźnione „Te Deum laudamus”*, w: *Triumf 1920. Obraz i pamięć*, red. J. Miziołek, J.M. Sosnowska, Warszawa 2020, s. 267-279.
Jamski Piotr, *Perspektywy badań kampanologicznych w zakresie dzwonów Kościołów obrządku wschodniego na terenach Rzeczypospolitej*, w: *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych”, 15-17 października 2021 roku Monaster Św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej*, red. P. Dawidziuk, D. Sawicki, W. Michalczuk, J.A. Wiczorek, Jabłeczna 2021, s. 547-565.
Jamski Piotr, *Wystawa Zdobnictwa Ludwisarskiego – Lwów 1920*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 80 (2018) nr 4, s. 801-826.
Jamski Piotr, Nestorow Rafał, *Ratownictwo Dzwonów 1915-1921. Inwentaryzacja dzwonów pochodzących z dawnych ziem Rzeczypospolitej ewakuowanych przez władze rosyjskie*, w: *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i święto-*

- ściach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych*", 15-17 października 2021 roku Monaster Św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej, red. P. Dawidziuk, D. Sawicki, W. Michalczuk, J.A. Wieczorek, Jabłeczna 2021, s. 823-834.
- Jamski Piotr, Nestorow Rafał, *Wissenschaftliches Projekt / Über das Projekt: „Rettungsaktion für Glocken 1915-1921. Inventarisierung der Glocken die aus den Ehemaligen Gebieten der Polnisch-Litauischen Adelsrepublik stammen und durch die russischen Machthaber evakuiert wurden*", w: *Dzwon w chrześcijańskiej Europie / Die Glocke im christlichen Europa / The Bell in Christian Europe*, red. G. Guźlak, Bydgoszcz 2017, s. 98-111.
- Jamski Piotr, Nestorow Dagny, Nestorow Rafał, Włodarek Andrzej, *Ratownictwo dzwonów 1915-1921: inwentaryzacja dzwonów pochodzących z dawnych ziem Rzeczypospolitej ewakuowanych przez władze rosyjskie*, Warszawa 2016.
- Karkocha Małgorzata, *Dzwony kościelne utracone w czasie II wojny światowej z terenu diecezji kieleckiej. Przyczynek do zagadnienia*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 13 (2014) nr 2, s. 93-117.
- Karkocha Małgorzata, *Straty materialne Kościoła katolickiego na terenie diecezji kieleckiej w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 14 (2015) nr 1, s. 79-105.
- Karkocha Małgorzata, *Zabytkowe dzwony kościelne na terenie diecezji kieleckiej: warsztaty i twórcy*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 14 (2015) nr 2, s. 177-208.
- Kończakowski Julian, *Wiomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888.
- Kołodziej Edward, *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914-1918*, Warszawa 2018.
- Kumor Bolesław, *Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej*, „Nasza Przyszłość”, 17 (1963) s. 185-232.
- Lehnstaedt Stephan, *Dwie (różne) okupacje? Polityka gospodarcza Niemiec i Austro-Węgier w Królestwie Polskim w latach 1915-1918*, „Dzieje Najnowsze”, 45 (2013) z. 1, s. 17-33.
- Lewandowski Jan, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Lublin 1980.
- Lewandowski Jan, *Lubelscy c. i k. generałowie-gubernatorzy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F”, 68 (2013) z. 1-2, s. 7-23.
- Lewandowski Jan, *Okupacja austriacka w Królestwie Polskim (1914-1918)*, „Dzieje Najnowsze”, 30 (1998) nr 4, s. 29-42.
- Liebrecht Grzegorz, *Biskup Augustyn Łosiński. Ordynariusz Diecezji Kieleckiej w latach 1910-1937*, Kielce 2018.
- Łuczak Tomasz, Jamski Piotr, *O przyszłości zabytkowych dzwonów (czy uda nam się je uratować?)*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, (2019) nr 3-4, s. 1-10.
- Nawarra Franciszek, *Historia kościołów michałowskiego i obiechowskiego*, Kraków 1909.
- Przegiętka Krzysztof, *Dzwon jako element dziedzictwa kulturowego i tradycji*, w: *Dzwon w chrześcijańskiej Europie*, red. G. Guźlak, Bydgoszcz 2017, s. 235-281.
- Przybylski Tadeusz, *Zarys dziejów parafii Oleszno w diecezji kieleckiej*, Oleszno 1985.
- Siarkowski Władysław, *Dzwony gubernii kieleckiej. (Rzecz archeologiczno-historyczna)*, Warszawa 1878.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945*, t. 1, *Województwo krakowskie i rzeszowskie / Wartime losses. Historic bells lost*

- between 1939-1945 within post-1945 borders of Poland*, vol. 1, *The Cracow and Rzeszów voivodships*, oprac. J. Gołos, A. Kasprzak-Miler, Poznań 2000.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945 roku (z wyłączeniem ziem należących przed 1939 rokiem do Rzeszy Niemieckiej)*, t. 2, *Województwo poznańskie / Wartime losses. Historic bells lost between 1939-1945 within post 1945 borders of Poland (except thoes from regions beyond the pre-1939 Polish-German border)*, vol. 2, *The Poznań voivodships*, oprac. T. Łuczak, Poznań 2006.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945 roku (z wyłączeniem ziem należących przed 1939 rokiem do Rzeszy Niemieckiej)*, t. 3, *Województwo śląskie, cz. 1, Diecezja katowicka wraz z częścią diecezji częstochowskiej / Wartime Losses. Historic bells lost between 1939-1945 within the post 1945 borders of Poland*, vol. 3, *The Silesia voivodships, part 1, The Katowice diocese and part of the Częstochowa diocese*, oprac. P. Nadolski, Katowice 2008.
- Szydlowski Tadeusz, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Kraków [1919].
- Szymczak Damian, *Sojusznicy i rywale, polityka i okupacja. Austro-Węgry i Rzesza Niemiecka w Królestwie Polskim w okresie I wojny światowej*, w: *Pierwsza niemiecka okupacja: Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, red. G. Kucharczyk, Warszawa 2019, s. 135-291.
- Trojanowska Marta, *Ślad po dzwonach zarekwirowanych przez Austriaków w czasie I wojny światowej: zbiór plaket gipsowych w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej*, w: *Odlewnictwo w Polsce. Materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, red. K. Kluczaj, Toruń 2007, s. 179-189.
- Tureczek Marcei, *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec / Bells from territories within post-1945 borders of Poland stored in Germany*, Warszawa 2011.
- Widak Andrzej, *Rekwizycje piszczałek organowych „dla celów wojennych” w diecezji przemyskiej w 1917 r.*, „Liturgia Sacra”, 28 (2022) nr 2, s. 249-269.
- Wiśniewski Jan, *Dekanat miechowski*, Radom 1917 (reprint: Kielce 2000).
- Wiśniewski Jan, *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn, Marjówka 1936* (reprint: Kielce 2000).
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskim, Skalbmierskim i Wiślickim*, Marjówka 1927 (reprint: Kielce 2000).
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickim*, Marjówka 1929 (reprint: Kielce 2000).
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Marjówka 1930 (reprint: Kielce 2000).
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, [Mariówka] 1932 (reprint: Kielce 2000).
- Wiśniewski Jan, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, Marjówka 1933 (reprint: Kielce 2000).
- Wróbel Tomasz, *Zarys historii diecezji kieleckiej*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny”, 58 (1982) nr 5, s. 204-243.
- Zdanowski Józef, *Kościół katedralny Najświętszej Maryi Panny w Kielcach*, Kielce 1930.

Netografia

- Smirnow Jurij, *Dzwony czy armaty. Część 2*, „Kurier Galicyjski”, 4 V 2021, <https://kurier-galicyjski.com/dzwony-czy-armaty-czesc-2/> (dostęp: 24.02.2024).